د افغانستان د څیړنې او ارزونې اداره

بحث پاڼه

په افغانستان کې د انتقالي عدالت وضعیت

فعالین، کړنلارې او ننګونې

AREU

ایملي وینټربوتم

ددې څیړنې مالي لګښت د ناروې د سفارت له خوا برابرشوی دی

د ۱۳۸۹ کال د ورې میاشت

د ليکوال په هکله

ايملي وينتربوتم د افغانستان د څېړنې او ارزونې په اداره کې د انتقالي عدالت په هکله څېړنه کوي. نوموړې وړاندې تر دې د همدې موضوع په هکله په بوسنيا هرزګووينا کې څېړنه ترسره کړې او د لندن د اقتصاد له پوهنتون څخه يې په نړيوال سياست کې خپله ماسترۍ تر لاسه کړې ده.

د افغانستان د څېړنې او ارزونې د ادارې په هکله

د افغانستان د څېړنې او ارزونې اداره په کابل کې ميشته يوه خپلواکه څېړنيزه اااداره ده. ددې ادارې دنده د لوړ څرنګوالي درلودونکو او پاليسۍ پورې اړوندو څېړنو له لارې پرپاليسۍ او چاروﻣﺜﺒﺘﻲ اغيزې او دمعلوماتو پراخول دي.

همدا راز نوموړې اداره په افغانستان کې د څېړنې او زده کړې د کلتور د ودې په موخه د څېړنې پايلې په چټکه توګه خپروي. دې موخې ته د رسيدو لپاره نوموړې اداره د پاليسي جوړونکو، مدني ټولنې، څېړونکو او زده کونکو سره ددوی د څېرنيزې وړتيا د پياوړې کولو او ددوی په مينځ کې د دې ادارې د څېړنو او کتابتون څخه د ګټه اخيستنې دترويج په موخه بشکيل ده څو په دې توګه وکړای شي شننو، غبرګونونو او خبرو اترو ته لاره هواره کړي.

نوموړې ادارې په ۱۳۸۱لمريز کال په افغانستان کې د بوختو مرستندويه ټولنو په مرسته يې په کار پيل وکړ اود يو مديره پلاوي درلودونکې ده چې د بسپنه ورکونکو ټولنو له خوا لکه ملګري ملتونه او نورو څو اړخيزو ادارو، او نا دولتي ادارو له خوا يې استازيتوب کيږي. نوموړې اداره اوس مهال خپله اصلي بودجه د ډنمارک ، فنلند، ناروی، سويډن، سويزرلند او د انګلستان دحکومتونو څخه تر لاسه کوي. د افغانستان د پرانيستې ټولنې د انستيتيوت (FOSIA)، ايشيا فونديشن (TAF)، اروپايي کميسيون (EC)، او د نړيوالي پراختيا لپاره د څېړنيز مرکز(IDRC) له خوا ددې ادارې له ځانګړو پروژو سره مالي مرستې کيږي.

کورودانی

ليکوال له ټولو هغو کسانو او په ځانګړې ډول د انتقالي عدالت له همغږکوونکې ډلې څخه مننه کوي چې په دغه څېړنه کې يې برخه اخيستې ده. ليکواله له سارۍ کوو، پاټی ګوسمن، مورينا موری او جان ديمپسی څخه د دغه سند په جوړولو کې د ښو مشورو له امله ځانګړی مننه کوي. په همدې ډول نوموړې د خپلې څېړونکې ډلې له هر يو فوزيه رحيمی، امين شيخ زاده، زمان سلطانی، اکبر لودين، جميله وفا، شکريه آزادمنش او فرخ لقا امينی څخه د زړه له کومې مننه کوي. په پای کې هغه غواړي چې ددې سند په برابرولو کې د پاولا کانتور، ديبرا سميت، چونا ايچاويز او لورا کيم له مرستوڅخه هم مننه څرګنده کړي.

ايملي وينتربوتم
د ۱۳۸۹کال د وري مياشت

تصحيح: ماری شيرزاد

طراح او ديزان: وکيل وسيم

© د افغانستان د څېړنې او ارزونې اداره. ځينې حقونه خوندي دي.دغه خپرونه ښايي د افغانستان د څېړنې او ارزونې ادارې او د ليکوال د ليکلي اجازه ليک د تر لاسه کولو سره بيا خپره، د موندلو وړ سيستم کې زيرمه او يا يوائې د غير-سوداګريزو موخو لپاره وليږدول شي. چيرې چې دغه خپرونه بيا خپره، زيرمه او يا د برېښنايي لارې ليږدول کيږي، د افغانستان د څېړنې او ارزونې دادارې د ويب پاڼې اړيکه بايد ذکر شي www.areu.org.af. او ددې خپرونې په کارول له نوموړې موافقې پرته، د خپرونکي يعني د افغانستان د څېړنې او ارزونې د ادارې مخکيني ليکلي اجازه ليک ته اړتيا لري. دغه اجازه ليک کيدای شي د areu@areu.org.af او يا د ۰۰a۹۳۷۹۹۶۰۸۵۴۸ شميرې سره د اړيکې له لارې تر لاسه شي.

لنډیزونه

AHRDO	د افغانستان د بشري حقونو او دیموکراسۍ موسسه
AIHRC	افغانستان د بشري حقونو خپلواک کمیسیون
AJP	د افغانستان عدلي پروژه
ANDS	د افغانستان ملي پرمختیایي ستراتیژي
ANP	افغان ملي پولیس
ANPA	د افغانستان د ملي ګډون یا مشارکت ټولنه
ASP	د غړو هیوادونو اسامبله
CIA	د استخبارتو مرکزي اداره
CICC	د نړیوالې جنایي محکمې ایتلاف
CSO	د مدني ټولنې سازمان
DC-CAM	دکمبودیا د اسنادو مرکز
ECC	د ټولټاکنو د شکایتونو کمیسیون
ELJ	بیړنۍ لویه جرګه
EU	اروپایي اتحادیه
EUSR	داروپایي اتحادیې ځانګړی استازی
FES	فریدریک ایبرت ستفتونګ
FSFJ	د عدالت او سولې لپاره بنسټ
GOA	د افغانستان د اسلامي جمهوریت حکومت
HRW	د بشري حقونو څار
ICC	نړیواله جنایي محکمه
ICTJ	د انتقالي عدالت نړیوال مرکز
MOI	د کورنیو چارو وزارت
MOJ	د عدلیې وزارت
MOLSAMD	د کار، ټولنیزو چارو، شهیدانو او معلولینو وزارت
NGO	نادولتي موسسه
OHCHR	د بشري حقونو لپاره د عالي کمیشنر دفتر
OSI	د خلاصې ټولنې انستیتیوت
PHR	د بشري حقونو ډاکټران
TJCG	د انتقالي عدالت د همغږۍ ډله
TRC	د حقیقت موندنې اوبیا پخلاینې کمیسیون
UNAMA	په افغانستان کې د ملګرو ملتونو مرستندوی پلاوی
UNSC	د ملګرو ملتونو د امنیت شورا
USIP	د متحده ایالاتو د سولې انستیتیوت

له عدالت څخه پرته د سولې رامنځته کول یوازې ودانول دي.[۱]

۱. سریزه او شالید

تېرو ۳۰ کلونو پر افغانستان او خلکو يې فیزیکي او رواني ټپونه پرېښي دي. هېواد لادرکه کېدل، ځورونې، ډله ایزې وژنې، قومي ځورونې، کورنی بې ځایه کېدنه ، ایران، پاکستان او نورو هېوادونو ته د افغانانو ډله ایزه کډوالي يې زغملي ده. نږدې هر افغان د ویلو لپاره مبارزې، کړاونو او یا له لاسه ورکولو یوه کیسه لري.[۲] خلک ددې لپاره چې وکولای شي مخ په وړاندې ولاړ شي او یوه حقیقي او پایېدونکې سوله تر لاسه کړي څرنګه له دې میراث سره چلند کوي ؟ په یوه چاپېریال کې چې وسله والې نښتې او د بشري حقونو څخه سر غړونې ادامه ولري؛ حکومتي اداري کمزوري او د مشروعیت او اعتماد وړ نه وي؛ او په دغه جرمونو ځینې تورن مرتکبین د سیاسي مشرانو په منځ کې وي. دغه پوښتنه نوره هم پیچلې او بحث پارونکې کېږي.

په ۱۳۸۰ کال کې د طالبانو له راپرځېدو وروسته، زیات افغانان هیله مند وو چې تاوتریخوالی به پای ته ورسېږي. که څه هم تاوتریخوالی کم شوی، خو لا تر اوسه په بشپړ ډول پای ته نه دی رسیدلی. له ۱۳۸۵ راهیسې امنیتي وضعیت خراب شوی او د ۱۳۸۰ کال په پرتله تاوتریخوالی اوس لوړې کچې ته رسیدلی دی. د وګړو له دریمې برخې څخه زیات خلک په بېوزلۍ کې ژوند کوي[۳] له ۲۵۰۰۰۰ کسانو څخه زیات وګړي د هېواد په دننه کې بې ځایه دي، په داسې حال کې چې له دریو میلیونو څخه زیات وګړي په ایران او پاکستان کې اوسیږي.[۴]

په زیاترو هېوادونو کې کله چې تاوتریخوالی پای ته رسیدلی، ټولنې له دې لپاره چې د تېرو ظلمونو له میراثونو سره څه ډول سلوک وکړي له ستونزو سره مخ شوې دي چیرې چې په ډېرو حالاتو کې مخکیني غلیمان لا هم په عین جغرافیایي سیمه يې تر ولکې لاندې ده.[۵] د وخت په تیریدو او د نړیوال قانون د بې سارې پراختیا له امله دغې پرېکړې لا زیات ارزښت يې موندلی دی: د ملګرو ملتونو له خوا د جنګي جرمونو د ځانګړې محکمې جوړېدل، د نړیوالې جنایي محکمې رامنځته کېدل او په ځینو هېوادونو کې د قضایي سیستمونو جوړېدل چې د خپلو پولو څخه بهر هم وکولای شي د نړیوال قضاوت د پلی کولو لپاره عمل وکړي.[۶] دا ټول هغه مخ په زیاتیدونکي نړیوال دنظر یو والی منعکسوي چې باید د هر چا له بشري حقونو څخه ملاتړ وشي، عامه وژنه، جنګي او د بشر په وړاندې جرمونه بې مجازاتو پاتې نه شي. ډیپلوماتانو او مذاکره کوونکو چې له تاوتریخوالي څخه ډکو شخړو په پای ته رسولو کې ښکیل وو، په مخ په زیاتیدونکي توګه يې د دې جګړو د میراث د په نښه کولو لپاره د هیڅ څه نه کولو ګواښونه يې په پام کې نیولي دي؛ د معافیت دکلتور دوام کیدای شي راتلونکي تیرې او سرغړونې وهڅوي.[۷] د ۱۳۶۹ کلونو د پیل راهیسې، په کمبودیا او السلوادور کې د ملګرو ملتونو عملي تجربې دغه واضح پیغام پلی کړ چې انتقال به د ثبات د کمښت سره مخامخ شي که چیرې د حساب ورکونې او د قانون د واکمنۍ پر بنسټ نه وي، او که چیرې عدالت ته لاره هواره نه شي نو مشروعیت به شتون ونه لري.[۸] له دې کبله، د مستبدوحکومتونو نه دیموکراتیکو رژیمونو ته او یا له جګړې څخه سولې ته د انتقال پر مهال، ملتونه او نړیوال فعالین په ځانګړې توګه د "انتقالي عدالت" له ننګونو سره مخامخ شوي دي: یوه عمومي اصطلاح چې هغه تدابیر څرګندوي کوم چې د ټولنو د هغو هڅوسره تړلې دي څو د سترو تیریو او سرغړونو دمیراث په هکله جوړ جاړي ته ورسیږي، او په دې توګه حساب ورکونه تضمین، عدالت پلي کړي، پخواني دښمنان سره پخلا او سوله تر لاسه کړي.

د تاوتریخوالی د اندازې او اوږدوالي سره سره، په افغانستان کې د جګړې په هر یو پړاو کې د تیرو جرمونو لپاره کومه حساب ورکونه نه ده تر سره شوې.[۹] په ۱۳۸۰ کال کې د بن د تړون له لاس لیک کیدو راهیسې، د افغان حکومت له خوا د انتقالي عدالت د بهیر د پلي کیدو په موخه هیڅ یو داسې همغږې هڅې نه دي شوې. په افغانستان کې د معافیت د کلتور د په نښه کولو لپاره ډیر لږ څه تر سره شوې دي او د بشري حقونو څخه د تر ټولو ناوړه سرغړونو

---

[۱] څرنګه چې الیکس بوراین د انتقالي عدالت د نړیوال مرکز د ریس له خوا د کنفرانس د پرانیستونکي وینا پر مهال بیان شو، له سولې څخه مخکې عدالت: د سولې د رامنځته کولو په محتوا کې له معافیت سره مبارزه؛ (د ۱۳۸۸ کال د کنفرانس څخه د پایلې سند، هالند د بهرنیو چارو وزارت، هاګ، ۱۳۸۸ کال د وږی ۱۶ او ۱۷ نېټه.

[۲] د هغې مشورې پر مهال چې په ټول هیواد کې د افغانستان د بشرې حقونو د خپلواک کمیسیون له خوا تر سره، کابو ۷۰ فیصده مرکه کوونکو ویلي چې د جګړې پرمهال دوي او یا د دوي دکورنی نږدې غړي په مستقیم ډول د بشرې حقونو د جدي تیرې قرباني شویدي. د افغانستان د بشرې حقونو د خپلواک کمیسیون، د عدالت لپاره غږ: په افغانستان کې د تیرو بشرې حقونو په اړه ملې مشوره. کابل ۱۳۸۴. ۴. راپور له دغې ویب پاڼې څخه تر لاسه کولای شئ. http://www.aihrc.org.af/re_eng_29_01_05.htm (د ۱۳۸۸ کال د جنوری په میاشت کې د لاسرسی وړ وو.)

[۳] د احصایي مرکزی اداره، د ملي ګواښونو او زیانمننې ارزونه ۱۳۸۶/۰۸په دغه ویب پاڼه کې د لاسرسی وړ ده.http://www.nrva.cso.gov.af/poverty.html.د دغه موجوده شمیرو زیاتره برخه چې د افغانستان په زیاتره اساسی شاخصونو کې تر لاسه کیدای شی، لکه بیوزلی او یا د ماشومانو مړینه، باید په تخمیني ډول په نظر کې ونیول شی.

[۴] د بشری مرستو د همغږی دفترو په ۱۳۸۷ کال کې د افغانستان د بشری مرستو د عمل پلان.(کابل اوچا، ۱۳۸۷)

[۵] د ساری په ډول د پخوانی یوګوسلاویا لپاره د ملګرو ملتونو د امنیت شورا د ۱۳۹۲ ګڼی پریکړه لیک پر بنسټ د نړیوال جنایي دیوان رامنځته کول، چې د هغه وروسته په ۱۳۹۳ کال کې د روندا لپاره نړیوال جنایي دیوان منځته راغی. سیرالیون د پخوانیو نړیوالو دیوانونو پر بنسټ د نړیوال جنایي عدالت یو نوي موډل جوړ کړ چې د سیرالیون لپاره د ځانګړی محکمې په نوم یاد شو.

[۶] جان منديز،؛ ملي پخلاینه، انتقالی عدالت او نړیوال جنایی محکمه؛ په نړیوال قومی چارو کې.(د نړیوال چارو په اړه کارنیجی شورا بیا کتنه)۱۵، لومړی ګڼه ، (۱۳۸۰)

[۷] نایل کریتز، د ظلم د اصطلاح سره آشنا کیدل؛ د بشری حقونو سترو تیریو او احتساب پر میکانیزمونو باندي یوه کتنه،؛ په قانون او موقتی خندونو کې. ۵۹ ، ۱۲۷ ګڼه

[۸] راما مانی، د معافیت پای او په افغانستان کې د عدالت رامنځته کول. (کابل، د افغانستان د څېړنې او ارزونې اداره ۱۳۸۲)

[۹] که څه هم محاکمه د افغانستان څخه بهر په انګلستان او هالنډ کی تر سره شو، دغه مسله په ۴ برخه کې تر بحث لاندې ونیول شو. د کمونستي رژیم د جاسوسی اداره پخوانی مشر اسدالله سروری محاکمه د دې څخه بهر دی چې د انتقالي عدالت د پروسی لپاره یوه ټوکه ده، ځکه عدلی قانونی لومړنی معیارونه پکې نه دي مراعت شوی. د نور معلوماتو لپاره وګورئ سیپی آزربایجانی مقدم، ؛ د یو منفی سولی او نیم جوړ حکومت سره ژوند کول: جندر او بشری حقونه، نړیوال سوله ساتنه، ۱۴، لومړي ګڼه. ۱۳۸۶ کال ۴-۱۳۳.

باندې تورن کسان د واک پر ګدۍ ناست دي. خو د دې پرځای د افغانستان حکومت او یو زیات شمیر نړیوال مخور فعالین داسې استدلال کوي چې کیدای شي د عدالت پلې کول موجوده نسبې سوله ګډوډه کړي.[10] پر پخوانیو سرغړونو د سترګې پټولو لنډ مهاله منطق په هره بیه د تاړتریخوالې او جګړې د پای ته رسیدو لپاره په هره بیه چې وي ښایي د ستاینې وړ وي. سر بیره پر دې دا هم تایید شوې ده چې په داسې پیچلوشرایطو کې د حل لارې موندل آسانه نه ده. خو له دې سره دا یو څرګند حقیقت دی چې جګړه پای ته نه ده رسیدلې او داسې ښکاري چې دغه نسبې سوله چې د طالبانو له رانسکوریدو او د بن له له بهیر وروسته را مینځ ته شوې، په مخ په زیاتیدونکې توګه نه پایدونکې ده. په دوامداره توګه د معافیت د کلتور په ښه کولو او د انتقالي عدالت د هر اړخیز بهیر په پلې کولو کې پاتې راتلل افغانستان ته یې ننني بڼه ورکړې ده.

په افغانستان کې، څرنګه چې راما مانی استدال کوي، له معافیت سره معامله یواځې د تیر سره مقابله کول نه غواړي. دا هغه پوښتنه ده چې باید اوسنۍ حالت هم په ښه شي څو راتلونکی هم خوندي شي. په افغانستان کې د معافیت سره معامله د هغو کړنو لړۍ له ننګونو سره مخ کړې چې د بهرنیو او داخلي بېلا بېلو فعالینو له څواکمنتیا او ناوړه چلند څخه سر چینه اخلي کومو کسانو چې د افغانستان توپاني تاریخ ته یې بڼه ورکړې او د دغه هیواد د سولې لړلید یې په دوامداره توګه اغیزمن کړی دی.[11] دا په ې دلیل دی، چې د افغانستان د تیر سره مناسب چلند یو ځانګړی سملاسیتوب غواړي، څکه چې د دې سیوری، په دوامداره توګه خپریږي او کولای شي چې حال او راتلونکی سره روغه وکړي.

دغه بحث پاڼه په افغانستان کې د انتقالي عدالت د اوسني وضعیت یوه عمومي کتنه برابروي. موخه دا نه ده چې دا هراړخیزه او بشپړ وي، خو هڅه شوې چې په ننني افغانستان کې د انتقالي عدالت د فعالیتونو یو انځور رامنځته، مهمې ننګونې او شامل بحثونه را برسیره کړي.[12] دوهمه برخه د انتقالي عدالت په اړه د پالیسي جوړولو چاپیریال راسپړي، د سولې عدالت او بیا پخلاینې[13]، د معافیت قانون، د ملي مصالحې او ثبات[14] او د سولې او بیا پیوستون د پروګرام د عمل پلان تر بحث لاندې نیسي. دریمه برخه، په عمل او تیوری کې، د دریو مهمو فعالینو لکه د افغانستان حکومت، نړیواله ټولنه (دیپلوماتیکه او مدني ټولنه) او د افغانستان د مدني ټولنې ونډه طرحه کوي. څلورمه برخه د دریو مهمو موضوعي ډګرونو په اړه د پورتنیو فعالینو وروستی پالیسیګانې راسپړي: د جنګي جرمونو لپاره قضایي حساب ورکونه ، پالیسیګانې چې له تیر سره مقابله وکړي، او جبرانونکې پالیسیګانې چې د افغانستان د جګړې قربانیان تایید او تصدیق کړي، راسپړي. په پای کې دغه سند د مخ ته برتو لارو لپاره د ځینی ملاحظاتو په هکله ځینې غبرګونونه رابرسیره کوي.

په سند کې وړاندې شوې معلومات او شننې په پراخه توګه په کابل کې له مهمو ملي او نړیوالو کسانو اړوندو سازمانو نو له معلومات ورکونکو څخه د ۱۳۸۸ کال د تلې او د کب د میاشتو تر مینځ راغونډ او د هغو معلوماتو پر بنسټ ولاړ دي چې د نیمه جوړښتي مرکو، غیر رسمي خبرو اترو شخصي توافقاتو څخه لاس ته راغلې دي. دغه معلومات د انټرنیټ له لارې د یوې دفتري څېړنې او په کابل کې د انتقالي عدالت په اړه د غونډو، کنفرانسونو او بحثونو په بهیر کې نور هم بشپړ شوې دي.

دغه سند د افغانستان د څېړنې او ارزونې د ادارې د "جګړې د میراثونو: عدالت، بیا پخلاینه او مخ ته پرتې لارو" تر سر لیک لاندې د څېړنېزو پروژو د یوې لړۍ لومړنی سند دی. په سیمه کې عملي کار چې د ۱۳۸۸ کال په پای کې په څلورو ولایتونو (کابل، بامیان، بدخشان اوغزنی) کې پیل شوی د ۱۳۹۰ کال تر پایه به دوام ومومي. دغه پروژه په افغانستان کې د انتقالي عدالت د ودې لپاره له هغو روانو هڅو څخه الهام اخلي. دغه سند هڅه کوي څو د جګړو میراثونو او د عدالت څخه تعبیر او دعدالت، او په ځایي ټولنو کې د افغانانو تر مینځ د سولې او بیا پخلاینې د غوښتنې په هکله د کیفیتي او ژورې پوهې د رامینځ ته کولو له لارې د بحثونو سره مرسته وکړي. د دې کار په تر سره کولو سره، سند غواړي چې د مخکینیو نه سپړل شوو نظریو لپاره، عدالت او بیا پخلاینې ته د لاس رسۍ لپاره د ځایي نوښتونو په ګډون، چاپیریال رامنځه کړي. په پای کې دغه سند هیله من دی چې داسې ستراتیژیګانی او میکانیزمونه مشخص کړي، چې ځایي ټولنو ته د پرمختګ لپاره لاره هواره کړي. د پروژې موخه دا ده څو دا ډاډمنه کړي چې پالیسي جوړونکی په افغانستان کې د سولې، بیا پخلاینې او انتقالي عدالت اړوند د بېلابېلو ټولنو له غوښتنو او لیوالتیا په هکله باخبره او پوره معلومات لري. همدارنګه غواړي له هغه بهیر سره مرسته وکړي چې عادي افغانان چې خلک دي او د افغانستان په جګړو کې ډیر زیات اغیزمن شوې دي ، په راتلونکې حساب ورکونه او د بیا پخلاینې په فعالیتونو کې مهم فعالین دي.

[10] د لیکوال مصاحبه د انتقالی عدالت د نړیوال مرکز یو استازی سره. کابل د لړم ۳ کال ۱۳۸۸ . په کلیدی پالیسی جوړونکو فعالینو کې نظر داسی وو چې پر عدالت او د قانون پر څواکمنتیا باندې تمرکز، امنیت باندی ناوړه اغیزه کوي.

[11] مانی، د معافیت پای او په افغانستان کې د عدالت رامنځته کول.

[12] د دغه سند موخه دا نه دې چې د انتقالی عدالت روان ټول فعالیتونه وړاندې کړي او یا د زیات شمیر موسسو ستر، ژور او ارزښتناکه کړنی راوسپړی. د دې پرځای مقصد یې دا دی چې کلیدی نوښتونه او پروسی روښانه کړي.

[13] د افغانستان د اسلامی جمهوریت حکومت، د عمومی، ملی پخلاینه او ټیکاو قانون.(رسمی جریده، ۹۶۵ ګڼه) د لیندی ۱۴ کال ۱۳۸۷په دغه ویب پاڼه کې موندلای شئ. http://www.moj.gov.af/OGs/Officialgazette/Browse/Dari/OG_0965.htm

[14] د افغانستان د اسلامی جمهوریت حکومت، د سولی، پخلاینی او عدالت لپاره د عمل پلان (کابل د افغانستان حکومت کال ۱۳۸۴) کاپی د دغه ویب پاڼی څخه لاسته راوړای شئ. http://www.aihrc.org.af/actionplan_af.htm

۲. د پالیسي جوړولو چاپېریال

۲,۱ د معافیت استقرار

په ۱۳۸۰ کال کې د بن پریکړه لیک د هغه څه پیل یې څرګند کړچې ګڼ شمیر خلک هیله من وو چې د طالبانو له قوانینو او د رواني جګړې څخه به د سولې په لور اوښتون وي. په داسې حال کې چې هڅه کیده چې د بن په کنفرانس کې حاضرو ډلو د مشرانو، چې ځینې یې د بشري حقونو څخه په سرغړونو کې ښکیل وو خو د دوی همکاري د یوې موافقې د ترلاسه کولو لپاره خورا مهمه ګڼل کیده، د ناراضه کولو څخه ډډه وشي، نو د ملګرو ملتونو د منځګړیتوب ډلې، د جنګی جرمونو او د بشري حقونو د تیریو سره د معاملې لپاره د ماخذونو د شاملولو په موخه تولې هڅې را کمې کړې.[15] وروستی تړون هم د ملګرو ملتونو د سولې د منځګړیتوب د تړون د زیاتو معیاری برخې یې (د بې وسلې کولو او ملکي کولو د ژمنو په ګډون) په پام کې ون نیولې.[16] په پای کې هیڅ یوه داسې هڅه و نه شوه چې یا خو برسیره شوي لاملونه او یا هم پر میلیونونو افغان قربانیانو باندی د جګړی پایلې او بنسټیز لاملونه په نښه شي.

په حقیقت کې د بن تړون د جګړه مارو ډلو ترمنځ د سولې یو تړون نه ؤ، بلکې د طالبانو ضد د څلورو تاکل شویو ډلو مشران وو چې ایتلافی ځواکونو ته چې د طالبانو رژیم یې ړنګ کړ، بنسټیزې ډلی ګڼل کیدې.[17] د خبرو اترو پر مهال، د وسله والې جګړې یو لوری، طالبان او القاعده، که څه هم چې د جګړې یو مهم لوری ؤ خو د متحده ایالاتو له خوا تر بمباری لاندې راتلل، او تړون دوی یې له پامه غورځولې وو.

وروسته د بن د تړون د افغان لاسلیک کوونکو په ډله کې پر بشري حقونو د تیریو یو شمیر تورن کسان هم شامل شول پرته له دې چې عدالت ته ددوی د را ښکلو لپاره د کومې مهمې ژمنې لپارهڅه شوې وي.[18] وروسته بیا دا کار ددې لامل شو څو پیژندل شوې قومندانان په هیواد کې د خپل ځواک بنسټونه له سره جوړ کړي. مانې داسې استدلال کوي چې په هیواد د نا امنیو مهم لامل همدا وو چې قومندانانو وکولای شواى چې له شمالي ټلوالې سره په واک کې یوځای شي او د خپلو قومي، توکمیزو او تنظیمي ګټو لپاره په معافیت سره عمل وکړي.[19] د انتقالي عدالت د پیل لپاره د بن په تړون کې یوازنی لار دا وه چې دغه تړون د بخښنې د مادې څخه یې ډډه وکړه او د بشري حقونو یوه ملي ډله یې رامنځته کړه.[20] په همدې ډول یې هیواد د بشري حقونو په هکله د نړیوالو قانوني مکلفیتونو ته ژمن کړ.[21]

د ۱۳۸۱ کال د غبرګولې په میاشت کې په بیړنی لویه جرګه کې ورته چال چلند معافیت یې نور هم ټینګ کړ. د ارزونې معیارونه له نوماندو څخه غواړي چې دوی هغه څرګندونې لاسلیک او سوګند یاد کړي چې دوی بې ګناه خلک یې نه دي وژلې او یا هم د نشه یي توکو په لیږد او تر هګری کې ښکیل نه وو. له دې سره سره په دغه جرګه کې ډیر داسې پیژندل شوی کسان وو چې له دغو شرایطو څخه یې سرغړونه کړې وه او پرته له کوم خنډ څخه یې ګډون کړی ؤ.[22] په پای کې د بن تړون او بیړنی لویې جرګې که څه هم لږ خو د ډلو تر مینځ د ځواک د شریکولو له لارې یې د دښمنۍ پر ختمولو او د تړون پر تضمین یې تمرکز درلود. د بهیر پر مهال، یوه موازي اړتیا څو اړین جوړښتي او سیستمیک او سازماني بدلونونه پلې او مشخص کړي څو سوله ټینګه او جګړې ته د بیا راګرځیدو څخه مخنیوي باندې سترګې پټې شوې.[23]

۲،۲ د انتقالي عدالت لپاره د عمل یو پلان او کلک غبرګون

افغانستان د سولې، بیا پخلاینې او عدالت لپاره د عمل یو ملی پلان (۱۳۸۴) او د ښښنې، ملي بیا پخلاینې او ثبات قانون لري (۱۳۸۶). د عمل پلان چې ډیر تود بحث پرې شوی، د ۱۳۸۴ کال د لیندۍ په میاشت کې د کابینې له خوا کې په دقت سره تصویب شو او د وخت په سیاسي اجنډا کې یې انتقالي عدالت

[15] د ملګرو ملتونو مسوده جوړونکو کوښښ وکړ چې داسی یو متن ورزیات کړي چې موقته اداره د جنګی جرمونو او همدارنګه د بشر پرضد جرمونو لپاره عفوه نشته، خو دغه موضوع له پامه وغورځول شو. وکتل شی، روبین، په افغانستان کې انتقالی عدالت او بشری حقونه، د نور معلوماتو لپاره.

[16] روبین، په افغانستان کې انتقالی عدالت او بشری حقونه،۵۷۲

[17] روبین، په افغانستان کې انتقالی عدالت او بشری حقونه،۵۷۱

[18] د معافیت پاي او په افغانستان کې د عدالت رامنځته کول.

[19] د دې پر ځای بن پر ټولو پوځی ځواکونو باندې غږ وکړ چې د نوي اداری تر قوماندی راشی او په ملی پوځی ځواکونو کې مدغم شی. د افغانستان د نوي پیل پروګرام چې د څو واره ځنډ څخه په کال ۱۳۸۲ کې په کار پیل وکړ، دا یې وغده و نکړه چې بشپړ بی وسلی کول به تر سره کړي. د نورو معلوماتو لپاره وګورئ مانی، د معافیت پای او په افغانستان کې د عدالت رامنځته کول.

[20] د انتقالی عدالت نړیوال مرکز؛په افغانستان انتقالی عدالت،

[21] افغانستان د ۱۳۲۸ کال د ژینو کنوانسیون یې تایید کړی او هغه ته ژمن دی. د نسل وژنی کنوانسیون په کال ۱۳۲۷ کې او همدارنګه په ۱۳۴۷ کال کې د بشر پر ضد جرمونو او د جنګي جرمونو محدودیت نه تطبیق کول، د حقونو د له منځه وړلو قانون، د ښځو په وړاندې د تبعیض د ټولو ډولونو د له منځه وړلو کنوانسیون کال ۱۳۵۷کې، د نژادی تبعیض د ټولو ډولونو د له منځه وړلو کنوانسیون، کال ۱۳۴۳ کې په ۱۳۶۳ کال کې د شکنجی پر ضد او نور ټول انسانی ضد کړنی، چلند او یا سزاګانو کنوانسیون، د مدنی او سیاسی حقونو نړیوال میثاق، په ۱۳۵۴ کال کې او د ماشومانو د حقونو کنوانسیون یې لاسلیک کړیدی.

[22] روبین، په افغانستان کې انتقالی عدالت او بشری حقونه،۴-۵۷۳

[23] [23] مانې، په افغانستان کې د معافییت پای ته رسیدل او د عدالت رامینځ ته کول،۲

ورزيات کړ.[۲۴] په پلان کې دافغانستان د بشري حقونو د خپلواک کميسيون د "عدالت لپاره غږ"(۱۳۸۴) د رپوټ وړانديزونه هم شامل شول. دغه سند د يو مهم سند په توګه په افغاني ټولنه کې په پراخه کچه د عدالت غوښتنه او په ټول هيواد کې د بشري حقونو د تيريو د کچې غوښتنه کوي.[۲۵] د عمل پلان پنځه مهم فعاليتونه يې په لاندې ډول طرح کړي: سمبوليک تدبيرونه، بنسټيز سمون، حقيقت موندنه، بيا پخلاينه او احتسابي تدبيرونه. همدارنګه د عمل پلان په مطلقه توګه يې بښنه رد کړې او وايي چې نه د اسلام دين او نه هم نړيوال قانون د بشر پر وړاندې د جرمونو په ګډون د جرمونو لپاره عمومي عفو نه ده منلې. ولسمشر کرزي په رسمي ډول دغه پلان يې د ۱۳۸۵ کال د حوت په ۲۱ نيټه، چې د بشري حقونو د نړيوالې ورځ سره سمون لري، په رسمي ډول پيل کړ. د عمل د پلان د پيل يو کلن ځنډ د دې ښکارندوی دی چې د نوموړې پلان په وړاندې د حکومت په دننه کې د پام وړ مخالفت شته. يو تن بهرني څواب ويونکي چې د پلان په ترتيبولو کې يې ګډون درلود، څرګنده کړه چې په ځانګړې ډول دا د کرزي په باوری مشاورينو کې ډير پياوړی ؤ. په همدې ډول د عمل پلان په دواړو، د افغانستان په تړون ليک ۳ ۱۳۸۵ کال او د افغانستان په ملي پرمختيايي ستراتيژی[۲۷] ۱۳۸۷ کال کې د معيارونو په توګه شامل شوی دی.

"زما په آند، عمومي بښنه په هيواد کې د ټپونو د رغولو يوه لاره ده. خو که چيرې حساب ورکونه نه وي نو دا ټپونه به هيڅکله هم ونه رغيږي... که چيري دا د معافيت څخه د ملاتړ او د ظلم او بې رحمۍ د تر سره کولو په معنا وي. "

کای آيده په افغانستان کې د ملګرو ملتونو د عمومي سر منشي ځانګړی استازی (۱۳۸۷-۱۳۸۹) په افغانستان کې د خپل آخری وينا پر مهال.

د عمل په پلان کې د بيان شوو فعاليتونو د تر سره کولو لپاره يو لوړ زماني چوکاټ په پام کې نيول شوی ؤ، چې د ۱۳۸۸ کال د کب په مياشت کې پای ته ورسيد. وروسته بيا ولسمشر کرزي د افغانستان د بشري حقونو د خپلواک کميسيون او مدني ټولنې له خوا د نوموړې زماني چوکاټ د غځولو غوښتنه يې په مکرر ډول، رد کړه.[۲۸] تر دې مهاله يوازنۍ فعاليت چې تر سره شوي دی، هغه د قربانيانو د ورځې نوښت او په لوړو پستونو کې د ټاکنې لپاره د ولسمشر د ځانګړی مشورتي بورد (چې په دريم او څلورمو برخو کې به پرې په مفصله توګه بحث وشي) را مينځ ته کول دي. مرکو وښودله چې ددې پلانپه د پلې کولو په مسوولو وزارتونو[۲۹] کې او همدارنګه د نړيوالې ډيپلوماتيکې ټولنې د ځينو غړو په مينځ کې د عمل د پلان په هکله پوهاوی ډير کمزوری دی. په داسې حال کې چې د افغانستان په ملي پراختيايي ستراتيژی کې د پلان د پلې کولو لپاره د عدليې وزارت پر مسولېت باندی بيا ټينګار شوی دی.[۳۰] د عدلي سکټور دولتی چارواکو په ډاګه کړه چې دوی د پلان له شتون څخه ناخبره دي.

د افغان حکومت زړه نا زړه چلند د دې لامل شو چې د يوې نړيوالې نادولتی موسسی مشر ته چې د عمل د پلان په اړه يې تبصره کړې وه او هغه يې يوازې "څو کلمې" ګڼلې وې، ترفيع ورکړه. د انتقالي عدالت د نړيوال مرکز يو استازی چې د پلان په جوړولو کې يې ګډون درلود وويل:

مونږ ته دوکه راکړل شوه؛[۳۱] سره له دې هم زيات شمير نړيوال او کورني څواب ويونکې تر اوسه په دې نظر دي چې دغه پلان د انتقالي عدالت د ملاتړ لپاره د نړيوالې او مدني ټولنې لپاره يو کاري چوکاټ دی. لکه څرنګه چې د يوناما د بشري حقونو د څانګې يوه کارکوونکی داسې څرګنده کړه:

"دا چې کوم بل سند او يا سياسي ژمنه به د حکومت له خوا توشيح شي يقيني نه ده. موږ تمه نلرو چې د يو بل شي په هکله ژمنه ووينو؛ د عمل پلان يوازېنی سند دی چې موږ يې په لاس کې لرو."سربېره پر دې د انتقالي عدالت د نړيوال مرکز يو بل استازې وويل: "تر هغه مهاله چې فعاليتونه پلې نه شي، خو بيا هم د عمل پلان پرځای او مناسب دی".[۳۲] نوموړې په ډاګه کړه چې څرنګه چې د عمل پلان د افغانستان د ملي پراختيايي ستراتيژی يوه برخه ده، نو کيدای شي دا هم ورته زماني چوکاټ ولري. په حقيقت کې داسې ښکاري چې دملګرو ملتونو د امنيت شورا په قصدي ډول په خپله د ۱۳۸۸ کال د کب د مياشتې په اعلاميه کې پر افغان حکومت يې غږ وکړ څو د" افغانستان له تړون ليک سره سم د سولې ، عدالت او بيا پخلاينې لپاره د عمل د پلان د بشپړې پلې کيدنې تضمين وکړي."[۳۳]

د ۱۳۸۵ کال د ليندي په ۲۶ نيټه، يعنی د عمل پلان د پلی کولو څخه اووه ورځې وروسته، د بشري حقونو د څار سازمان د ۱۳۸۴ کال په وينو ککړ

---

[۲۴] د ليکوال مصاحبه، د نړيوالی ټولنی استازی، کابل د ليندی ۶ کال ۱۳۸۸

[۲۵] د افغانستان د بشری حقونو خپلواک کميسيون؛ د عدالت لپاره غږ؛

[۲۶] د افغانستان تړون، (د برياليتوبونو په دوام: ۱۳۸۵ کال د افغانستان په اړه د لندن کنفرانس د سلواغی ۱۳-۱۲ کال ۱۳۸۷

[۲۷] د افغانستان د اسلامی جمهوريت حکومت، د افغانستان د ملی پراختيا ستراتيژی کابل د افغانستان حکومت کال ۱۳۸۷ .

[۲۸] د انتقالی عدالت د همغږی د ډلی په غونډه کې بحث وري کال ۱۳۸۷

[۲۹] په اوه وزارتونو کې د اړيکی کسان وټاکل شو(عدليه، کورنيو چارو، دفاع، اطلاعات او فرهنګ، د کور او ښارونو د پراختيا او د ښځو د چارو وزارتونه) چې د کړنو د پلی کولو مشری وکړي. دوي ټول د خپلو وزارتونو له خوا تشخيص او په کال ۱۳۸۶ د زمری په مياشت کې ګمارل شويدي.

[۳۰] د افغانستان د اسلامی جمهوريت حکومت، دوهمه ستنه، ښه حکومتداری، عدالت او د قانون څواکمنتيا، د افغانستان د ملی پراختيا ستراتيژی.

[۳۱] د ليکوال مصاحبه، د نړيوالی ټولنی استازی، کابل د ليندی ۶ کال ۱۳۸۸

[۳۲] د ليکوال مصاحبه، د نړيوالی ټولنی استازی،کابل د ليندی ۱ کال ۱۳۸۸

[۳۳] د ملګرو ملتونو د امنيت شورا د ۱۸۶۸ پريکړه ليک۳۰ پاراګراف د وري ۳ کال ۱۳۸۸

لاسونو تر سر لیک لاندې رپوټ کې د لومړي ځل لپاره د بشري حقونو څخه د سرغړونکو نومونه خپاره کړل.[34] له دې پیښو سره په غبرګون کې د ۱۳۸۵ کال د مرغومې په میاشت کې د افغانستان ولسي جرګې او وروسته د مشرانو جرګې د ملي ثبات او بیل پخلاینې پریکړه لیک یې تصویب کړ. قانون "ټولو سیاسي ځانګو او مخالفو ډلو ته چې د لنډ مهاله حکومت تر جوړېدو څخه وړاندې په جګړه کې ښکیل وو"، د عمومي ښښنې اعلام وکړ. د دغه قانون د تسوید پر مهال، د افغانستان د علماو د شورا لوړ پوړو غړو یاد شوي قانون وغند او زیاته یې کړه چې د اسلامي قانون پر بنسټ یوازې د جرمونو قربانیان کولای شي مجرمان وبښي نه دولت.[35]

ولسمشر کرزي نوموړی قانون وکوت تر څو د جنګی قربانیانو انفرادي حقونه تشخیص او تایید شي، د دې جوګه شي چې عدالت وغواړي او د هغو کسانو پر ضد چې پر جنګی جرمونو تورن دي شکایتونه درج کړي. بیا کتل شوې قانون (چې په عام ډول د عفوې د قانون په نوم پیژندل کیده) له محکمې څخه وړاندې پر یوه وګړې د تور د واردولو لپاره کوم چې ښایي قربانیانو او تورن ته باالقوه ځواک ورکړي. په دې توګه د قرباني له خوا د شکایت د نه شتون په صورت کې افغان چارواکي نه شي کولای په جنګی جرمونو تورن کسان په خپل سر تر عدلي تعقیب لاندې ونیسي او حکومت ته دا اجازه ورکړي چې د مجرمانو د عدلي تعقیب او پلټنې لورې ته بدلون ورکړي. سر بېره پر دې په نورو هیوادونو کې کله چې عمومي عفو اعلانیږي، د ساري په ډول په جنوبي افریقا کې، د بشري حقونو له سرغړونکو څخه وغوښتل شول چې د حساب ورکونې سره مرسته وکړي او په سیاسي هڅول شویو جرمونو کې د خپل ګډون په هکله معلومات په ډاګه کړي. دغه قانون د بشري حقونو څخه د جدي تیریو د حساب ورکونې په برخه کې د افغانستان نړیوال قانوني مکلفیتونه نقضوي. مهمه دا ده کله چې افغانستان د ۱۳۸۱ کال د سلواغې په میاشت کې د روم لوزنامه یې تایید کړ، نو دا دنده یې په غاړه واخیستله چې د نړیوالو جرمونو مسؤلو کسانو په هکله دې عدلي اقدامات عملي کړي.[36] همدارنګه لکه څرنګه چې د عمل په پلان کې راغلې دي، دا د ولسمشر کرزي له هغو ژمنو سره چې باید عدالت ولټوي او د معافیت پر وړاندې مبارزه وکړي، په ټکر کې دی. په حقیقت کې دا لا تر اوسه هم ورښانه نه ده چې آیا ولسمشر کرزي دغه قانون یې توشیح کړی دی. په ۱۳۸۷ کال کې دیوید ویسنر وویل چې ولسمشر کرزي دغه قانون د ۱۳۸۵ کال د کب په میاشت کې لاسلیک کړ.[37] که څه هم چې په ۱۳۸۸ کال کې د ملګرو ملتونو د نړیوالې دوره یی بیا کتنې پر مهال، د افغانستان استازې د عفوې د قانون د حقوقي وضعیت په اړه و پوښتل شول، دوی داسې ځواب ورکړ چې : "که څه هم چې ملي شورا د ملي پخلاینې دغه قانون یې تصویب کړئ، خو ولسمشر کرزي هغه لا تر اوسه نه دی لاسلیک کړی. "[38] په حقیقت کې دا د پام وړ ځواب نه ؤ. د اساسي قانون پر بنسټ، د یو قانون د تصویب لپاره د ولسمشر کرزي لاسلیک ته اړتیا نشته. د دې پر ځای، که چیرې ولسمشر د ملي شورا له خوا د کوم تصویب شوې سند سره موافق نه وي، نو دی کولای شي هغه سند په ۱۵ ورځو کې بېرته ولسي جرګې ته واستوي. کله چې د عفوې د قانون لومړنی مسوده ولسمشر کرزي ته ورسیده، د پارلمان د حقوقي سر چینو د وینا پر بنسټ، کرزي په دغه مسوده کې د پام وړ بدلونونه راوستل، چې وروسته دغه مسوده د دواړو خونو(ولسي جرګې او مشرانو جرګې) له خوا تایید شوه. کله چې قانون بیا ولسمشر ته واستول شي، نو دا د ۱۵ ورځو په دننه کې د یو توشیح شوې قانون حیثیت لري، پرته له دې چې دغه قانون لاسلیک کړي او که نه.[39] په نړیوالې دوره یی بیا کتنه کې د کرزي پر لاسلیک باندې تمرکز ښایي د هغه د قانونیتوب له مسأ لې څخه د سترګې پټولو یوه هڅه وه.

د ۱۳۸۹ کال د پیل او د قانون له تاییدولو څخه کابو درې کاله وروسته د عفوې قانون نړیوال پام ځان ته را واړاوه. د ۱۳۸۸ کال د لیندۍ په میاشت [40] کې په رسمی جریده کې (۹۶۵ګڼه)، د عمومي عفوې، ملي پخلاینې او ثبات د قانون تر خپریدو، ځینې وګړي د دغه قانون د حقوقي وضعیت په اړه ډاډمن نه وو. مخکې له دې چې دغه قانون په رسمي جریده کې خپور شي، د یوې ناحیې قاضی په خپله مرکه کې یې داسې وویل:

> موږ تر اوسه نه پوهیږو چې آیا دغه قانون توشیح شوي او که نه..... کله چې قوانین په پارلمان کې تصویب شي نو د سترې محکمې او عدلیې وزارت له خوا په رسمی جریده کې خپریږي. موږ تر اوسه د دوی له خوا داسې کوم قانون نه دی تر لاسه کړئ.

کله چې قانون په رسمي جریده کې خپور شو، نو د قانون د حقوقي وضعیت په اړه شک هم لیرې شو. که څه هم د قانون ناڅاپي خپریدل د افغانستان د مدني ټولنې او یو زیات شمیر نړیوالو نادولتی موسسو لکه د عفوې نړیوال سازمان، د انتقالي عدالت نړیوال مرکز، د بشري حقونو دڅار سازمان له خوا یې د عفوې د قانون پر وړاندې ویناوې یې وهڅولې. سربېره پر دې ، د هغه وخت د ملګرو ملتونو د عمومي منشي ځانګړې استازې کای آیده په افغانستان کې

[34] د بشری حقونو د څار سازمان؛په وینو ککړ لاسونه؛ د کابل او افغانستان تېر ناخوالی او د معافیت مشروعیت.؛(کابل د بشری حقونو د څار سازمان، ۱۳۸۴)

[35] د لیکوال مصاحبه، د متحده ایالاتو د سولی د انستیتیوت د استازی سره،کابل د لیندی ۱۳ کال ۱۳۸۸

[36] د نړیوال جنایی محکمی د روم اساسنامه: نړیوال جنایی محکمه په خپل قضایی صلاحیت کې دوه محدودیتونه لري. لومړی دا چې دوي پر داخلی محکمو باندی صلاحیت نلري مګر دا چې دغه کورنی محکمه وښیی چې دوي د دغه قضیی د څېړلو توان نلري، او دوهم دا چې دوي یوازی د هغو قضیو څېړنه کوي کوم چې په هغه هیواد کې د اساسنامی د تایید څخه وروسته واقع شوي.

[37] ډیویډ ویسنر ، ؛ آیا په افغانستان کې د انتقالی عدالت لپاره مناسب وخت دی؟؛(مید فورد ام ای: د فلچر ښوونځی،ال نخله، تفتس پوهنتون ۱۳۸۷) ۵ او د لیکوال مصاحبه د نادر نادری سره د افغانستان د بشری حقونو د کمیسیون ویاند. کابل، لړم ۲۷ کال ۱۳۸۸.

[38] د ملګرو ملتونو عمومی اسامبله د نړیوالی دوره یی بیا کتنی ۵ غونډه کې د بشری حقونو د شورا کاری ډله، ژینو، د غویی ۱۴ تر ۲۵ کال ۱۳۸۸. ملی راپور د ۱۵ پاراګراف (الف) د بشری حقونو د شورا ضمیمه، ۴۳ پاراګراف پر بنسټ وړاندي شویدي.

[39] د افغانستان اسلامی جمهوریت، د افغانستان اساسی قانون.(کابل : د افغانستان حکومت، ۱۳۸۳)

[40] د ځانګړی استازی کای آیده وینا، د ښځو لپاره قانون، کابل د حوت ۱۴ کال ۱۳۸۸

په خپله وروستی وینا کې د عفوې د قانون په اړه یې خپله اندیښنه داسې څرګنده کړه:

دوه میاشتې مخکې موږ ټول خبر شوو چې د عفوې یو قانون په رسمي جریده کې خپور شوی چې تر یو کال زیات د عامه خلکو له نظره پټ ساتل شوئ ؤ. دغه بهیر په خپله د جدي اندیښنو د راپیدا کېدو دلیل دی. او همدارنګه د هغه منځ پانګه هم. زما په آند، عمومي بښنه د یوه هیواد د ټپونو د رغولو یوه لار ده. خو دا ټپونه به هیڅکله هم روغ نشي که چیرې حساب ورکونه نه وي...او که چیرې دا د جزا څخه د معافیت او یا د تر سره شوو ظلمونود مجاز ګڼلو په مانا وي...[۴۱]

د مدني ټولنې ګڼ شمیرسازمانونو (نړیوال او داخلي) د "سولې او بیا پیوستون د ملي پروګرام "د اعلانیدو په میاشت کې د نوموړې قانون د خپریدو د وخت په هکله بې پوښتنې طرح کړې.[۴۲] مهمه دا ده چې د دریمې برخې په دویم بند کې د حکومت په واسطه د عدلي تعقیب څخه معافیت نور هم غځوي:

هغه وسله واله کسان چې د افغانستان د حکومت پر خلاف دي، د دغه قانونتر تصویب وروسته، که چیرې دوی له مخالفت څخه لاس واخلي، د ملي پخلاینې له بهیر سره یوځای شي، د افغانستان اساسی قانون او د افغانستان د اسلامي جمهوریت د نورو قوانینو درناوی وکړي، دوی به د دغه قانون له ټولو ښیګڼو څخه برخمن شي.

د نوموړې قانون پر وخت خپریدل د بشري حقونو ځینې فعالین بې وهڅول چې څرګنده کړي چې دا مصالحې ته د طالبانو د هڅولو په موخه طرح شوی دی. که څه هم د ولسمشر ویاند وحید عمر وویل چې د قانون د نشر او د ملي پخلاینې د پلان تر منځ کومه اړیکه نشته.[۴۳] د دې قانون د خپرولو ترشا مقصد د په پام کې نیولو پرته، کیدای شي دغه قانون په دې موخه وکارول شي څو طالبانوته دا څرګنده کړي چې که دوی خپلې وسلې پر ځمکه کیږدي، نو دوی به تر عدلي تعقیب لاندې رانشي. دا ارزښتناکه نه ده چې په پورته ذکر شوي بند کې د بښنې د قانون لپاره کوم زماني چوکاټ نه دی ذکر شوئ. د تیورئ له پلوه، دا په دې مانا دی چې عمومي بښنه د یوه نا څرګند وخت لپاره ده.

د عمومي بښنې قانون له ورآندې نه یې زیات سیاسي ارزښت درلود، چې د بشري حقونو سرغړونکو ته په حکومت کې د خپل واک د ساتلو لپاره یوه روښانه نښه وه. نوموړې قانون د انتقالي عدالت پلې کیدل بې نور هم پیچلی کړ، لکه څرنګه چې په نړیواله دوره یی بیا کتنه کې څرګنده شوې،" قانون د ځینو غلط فهمیو لامل شو چې له امله یې دغه پروژه (د عمل پلان) په ۱۳۸۷ کال کې پلې نشوه. لکه چې د یوې نړیوالې موسسې یوه استازې څرګنده کړه: د کاغذ دغه ټوټه یوه ستونزه ده. د بښنې د قانون پرنګونو بر لاسې کیدنه په نورو هیوادونو کې لیدل شوې ده. په دغه قانون کې بدلون اړین دی او یا هم باید قانون باطل اعلان شي. "

۳,۲ ملي بیاپیوستون

د عمومي بښنې قانون په باالقوه ډول د طالبانو پر بیا پیوستون او بیا پخلاینې، د حکومت وروستي ټینګار ته یې یو قانوني بنست برابر کړ. ولسمشر کرزي د ۱۳۸۹ کال د مرغومي په میاشت کې د لندن په کنفرانس کې " د ملي مصالحې او بیا پخلاینې د یوه نوي اغیزمن، روڼ او پاییدونکې پروګرام" څخه یې پرده پورته کړه چې په کې هغو طالبو بلواګرو ته چې له جګړې لاس اخلي د کار، روزنې، تقاعد او ځمکې ورآندیز شوی دی. .[۴۴] د لندن په کنفرانس کې د حکومت چارواکو وویل چې دوی به له دغه پلان څخه ملاتړ وکړي. ، د ۱۳۸۸ کال د غبرګولې د میاشتې ۱۱-۱۳ نیټې پورې د سولې جرګه په پام کې نیول شوې چې لنډه موده وروسته تر دې به د کابل کنفرانس هم په لاره واچول شي.[۴۵] دغه پروګرام به د انتقالي عدالت لپاره څه پایلې ولرې؟ اوس مهال داسې ښکاري چې پر عدالت به سترګې پټې شي او په همدې ډول په افغانستان کې د بښنې د خطرناک میراث په تایید کې پاتې راغلی.

دغه پروګرام به هغه طالبانو ته چې د جنګي جرمونو تر سره کوونکي دي دا امکان ورکړي چې خپلو ټولنو ته ، پرته له دې چې د هغوی د حساب ورکونې لپاره هڅه وشي او یا د قانون پر واکمنی د هغې د اغیزو د په پام کې نیولو پرته بیرته راستانه شي. د ۱۳۸۸ کال د وری په میاشت کې د جرمونو نړیوالې محکمې اعلان وکړچې د ۱۳۸۲ کال راهیسی په افغانستان کې د طالبانو او نړیوالو ځواکونو له خوا د تر سره شوو جنایي تیریو کچه ، د پوښتنې او ګرویږنې وړ ده.[۴۶] دغه پروګرام وروسته د بشري حقونو په فعالینو کې دا ډار پیدا کړ چې د بلواګرو سره د معاملې او د یوې چټکې سولې لپاره حکومت به د قربانیانو حقونه له پامه وغورځوي. که څه هم کیدای شي دغه مسله اوسنی تاوتریخوالی پای ته ورسوي، خو د افغانستان پر تلپاتې سوله به څه اغیزه ولري؟ لکه چې د افغانستان د څارنې او د افغانستان د مدني ټولنې یو افغان استازې داسې استدلال وکړ:

[۴۱] د لندن د کنفرانس اعلامیه ۱۳۸۸

[۴۲] جان بون، افغانستان په آرامی سره د طالبانو د عفوی قانون پلی کوي، ګاردین د حوت ۲۲ کال ۱۳۸۸

[۴۳] ملی راپور ؛ نړیوال دوره یی بیا کتنه؛ ۴۳ پاراګراف

[۴۴] د لندن د کنفرانس اعلامیه

[۴۵] د لندن د کنفرانس اعلامیه

[۴۶] جیمز رینل، نړیوال جنایی محکمه په افغانستان کې د جنګي جرمونو څیړنه کوي. د ملګرو ملتونو مطبعه (نیویارک کال ۱۳۸۸ د وری ۱۹ .

موږ ته لازمه ده چي له خلکو څخه و پوښتو چي دوی ولې جرمونه تر سره کړي. پرته له دې به د دوی بیا پیوستون به ثبات، انتقالي عدالت او یا بل هر عمل ته هیڅ کټه و نه رسوي. که چیرې موږ له طالبانو سره بیا پخلاینه کوو، موږ اړ یو چي دوی د انتقالي عدالت د میکانیزمونو په واسطه تصفیه کړو.

سر بیره پردې دغه بهیر به پر هغو غیر طالبو جنګي جنایتکارانو چي له وړاندې نه د جساب ورکوني لپاره مسوول ګڼل شوي څه اغیزه درلودلای شي؟

په افغانستان کې بیا پخل اینې ته پر رسیدو د دې پروګرام له ټینګار سره سره ، یو کس باید دا پوښتنه وکړي چي آیا دغه دولت پالیسي د بیا پخلاینې لامل کیدای شي. اکثراً بیا پخلاینه، د دوه اړخیز باور پر بنسټ د نوو اړیکو د را مینځ ته کولو په موخه د پخوانیو د ښمنانو د سلوک او چال چلند د بدلون په توګه پیژندل کیږي.[47] د همدې تعبیر پر بنسټ عدالت د واقعي بیا پخلاینې بنسټیز اړخ جوړوي. بیا پخلاینه یو داسې بهیر دی چي کیدای شي څو لسیزی دوام وکړي. لیدریچ دغه بهیر یې د یوه ګډ او له یو بله سره تړلي فضا په توګه بیان کړئ چي د څلورو ټولنیزو ځواکونو لکه "حقیقت، بښنه، عدالت او سولې"[48]، په واسطه نیول شوی دی. آیا ښښنه له حقیقت او عدالت پرته به د بیا پخلاینې او تلپاتې سولې لامل شي؟

له دې کبله، اوسنی کړنلار د جګړې د حل د ستراتیژۍ د یوې برخې په توګه ښه تشریح کیږي. کیدای شي دا د سولې او بیا پخلاینې لپاره د شرایطو د رامنځته کولو لپاره د پیل یو ښه ټکی وي، خو دغه انګیرنه چي دا پخپله به بیا پخلاینه رامنځته کړي، په دې مانا ده چي هغه اوږد مهاله پالیسیګانې کوم چي د ټولنو تر مینځ د دوه اړخیز اعتماد او د نوو باورونو او پوهاوي د رامنځته کولو په موخه کارول شوي، به رد کړي. ښایي د جګړې د حل د رواني ستراتیژۍ د یوې برخې په توګه د اوسني پروګرام بیا ذهني کول به د دې پالیسۍ د موخو په هکله یو روڼ انځور را مینځ ته کړي.

د دې لپاره چي دغه پالیسي د یوې با ثباته سولې لپاره شرایط رامنځته کړي، نو لازمه ده چي د افغانستان د خلکو له نظره مشروعیت ولري. سر بیره پر دې هغه تمې چي ددې موخو ته د بر لاسي کیدو لپاره اړینې دي باید تنظیم شي. د افغانستان د څېړنې او ارزونې د اداري د انتقالي عدالت په هکله د څېړنې یوه موخه دا ده چي د خلکو احساس په ځانګړې توګه ددې پروګرام او په افغانستان کې د بیا پیوستون او بیا پخلاینې د ټولیزو مسألو په هکله راوسپړي.

۳ فعالین

کوم فعالین چي د انتقالي عدالت د اجنډا غځیدلو ته لیواله دي له فشار څخه ډک په یوه چاپیریال کې کار کوي. د ۱۳۸۵ کال راهیسي ناوړه امنیتي وضعیت انتقالي عدالت او د عمل پلان یې له اجندا څخه بیل کړئ چي دا کار له عدالت څخه وړاندې د سولې د استدلال لامل شوئ. د بن د تړون له لاسلیکیدو کابو نه کاله وروسته، د بشري حقونو د سترو تیریو تر سره کوونکي لا هم په حکومتي جوړښتونو کې د واک خاوندان دي. د ملیشه ډلو بې وسلې کول بشپړ او بسیا نه وو، او داسې یو چاپیریال یې رامنځته کړ په کوم کې چي قربانیان په کې خپل ځان خوندي نه احساسوي او نه شي کولای چي تیري کوونکو ته ننګونه وکړی.[49]

ځیني خلک په رسمي قضایي نظام کې د ښښنې او د باور د نه شتون او د اوږده قانوني بهیر په هکله ناهیلي تر یوه حده د بلواګرۍ له زیاتیدو سره مرسته کوي. په ریښتیا سره هم ځیني افغانان د هیواد په سهیلي نا امنو سیمو کې د انصاف د ژر تر لاسه کولو په موخه طالبانو ته مراجعه کوي[50]. رتینګ استدلال کوي کله چي د امریکا تر مشری لاندې ایتلافی ځواکونو هغه جنګسالارانو او قومندانانو ته، کوم چي د ۱۳۶۹ کال په نیمایي کې د دوی د ظلم له امله، د زیاتو افغانانو له نظره طالبان یو ښه بدیل ؤ، دا امکان په لاس ورکړ چي بیا ځواک تر لاسه کړي، نو ځکه د ۱۳۸۱ کال څخه وروسته په عمومي ډول بلواګرۍ مخ په پیاوړې کیدو شوه[51]. سربېره پر دې کله چي د بشري حقونو په اړه چال چلند تر یوې کچې یې وده موندنه، نو داسې نه ښکاري چي د اوسنیو او پخوانیو تیرو ترمنځ اړیکه په قطعي توګه تایید شوې وي او د پخوانیو تیریو سره د معاملې لپاره په تګلار کې کوم موازي بدلون نه دی تر سترګو شوی. دا هغه چاپیریال دی په کوم کې چي درې واړه فعالین، د افغانستان حکومت، نړیواله او افغان مدني ټولنه کار کوي.

۱،۳ د افغانستان حکومت(GOA)

د نړیوالو بشري حقونو د لوزنامو له تصویب سره حکومتونه اړ دي چي دنوموړو لوزنامو له دندو او مکلفیتونو سره سم یو لړ کورني اقدامات تر سره کړي. افغان حکومت یو شمیر اړوندې لوزنامې یې تصویب کړې دي (۲۱ فوټ نوټ وګورئ) او په دې توګه باید په افغانستان کې د انتقالي عدالت د پلي کولو

[47] دانیل بار-تل او ګیما بیننګ، د پایل او پروسې په ډول د پخلاینې طبیعت،؛ د جګړې د حل څخه بیا تر پخلاینې پورې. د اکسفورد پوهنتون مطبعه کال ۱۳۸۳ ۳۸-۱۱

[48] جان پاول لیدریچ، ؛مدنې ټولنه او پخلاینه؛نا آرامه سوله، د نړیوال جګړې د کنترول لپاره ننګونې. (واشنګټن ډي سي، د متحده ایالاتو د سولې انستیتیوت.)

[49] ویسنر، آیا په افغانستان د انتقالي عدالت لپاره ښه وخت دی؛۶.

[50] فرنک لویدیخ وګورئ،؛ په افغانستان کې عدالت او د یاغیتوب سره مبارزه: یوه ورکه اړیکه؛ آر یو اس آی ژورنال ۱۵۴ اول نمبر (۱۳۸۸ د حوت میاشت)و د انتقالي عدالت نړیوال مرکز د نړیوال دوره یې بیا کتنې لپاره د ملګرو ملتونو د بشرې حقونو د ۱۵ ناستې ته د افغانستان د حکومت وړاندیزونه/غوښتنې، مې ۱۵-۱۴، (د انتقالي عدالت نړیوال مرکز: د لیندۍ ۱۴ کال ۱۳۸۷) او د قومونو د اړیکې دفتر؛ درې کاله وروسته: د اروزګان ولایت ټولنیز سیاسي شننه؛ ۱۳۸۵ – ۱۳۸۸ (کابل: ټې ایل او وږی ۲۹ ۱۳۸۸ کال)

[51] توماس رتینګ،؛ بل اړخ، د افغان یاغیتوب بعدونه: لاملونه، فعالین او کړنلارې په اړه خبرې؛ (کابل: د افغانستان د شنوونکو شبکه، چنګاښ ۱۳۸۸ کال)

لومړني مسولېتونه پر غاړه واخلي. په داسې حال کې چې د حساب ورکونې او د معافیت سره د مبارزې لپاره یوائیتلي لیوالتیا لپاره په پارلمان کې د درېمې لارې تر نامه لاندې د شکریه بارکزی تر مشرۍ لاندې یوه ورته ډله ده. دا ډله د نړیوالو کنفرانسونو، افغاني او نړیوالو رسنیو له لارې خلک هڅوي څو خپل حقونه وغواړي، خو د دوی غږ د ګڼ شمیر مخالفینو په منځ کې ډېر کمزوری دی[52].

د ۱۳۸۸ کال د ولسمشریزو ټاکنو پر مهال له رمضان بشردوست څخه پرته، په ولسمشریزو نوماندانو کې هیڅ یو وتلي نوماند هم د پخوانیو تیریو د حساب ورکونې د مسلې په اړوند یې لفظي خبرې ونه کړې[53]. د عمل د پلان د تصویب او پیل سره سره، داسې ښکاري چې ولسمشر کرزی هم د تیرو مسألو د په نښه کولو په برخه کې لیواله نه ښکاري. په دې وروستیو کې هغه په خپل حکومت کې د جنګي جنایتکارانو د شتون په هکله نیوکه یې یوه "تیره شوې" موضوع او د افغانستان د دښمنانو "دسیسه" وبلله.[54] لکه څرنګه چې د افغانستان د څار او د افغاني مدني ټولنې یوه استازې وویل:

> مونږ اوس هغه ولسمشر نه لرو چې دوه کاله پخوا مو درلود. کرزي په ۱۳۸۵ کال کې د بشري حقونو د نړیوالې ورځې پر مهال ژړل. وروسته په ۱۳۸۶ کال کې یې وویل چې انتقالي عدالت د بیا پخلاینې لپاره زیان اړونکی دی او سږ کال یې وویل چې دا یو بهرنی بهیر دی.

دا ښایي حیرانوونکې نه وي: چې په حکومت کې د بشري حقونو د پخوانیو تیرې کوونکو قومندانانو شتون او د پارلماني نوماندو[55] په ارزونه کې کمزورتیا، د دې لامل شوه چې یو زیات شمیر هغه کسان د بشري حقونو د یو نه څرګند ریکارډ په درلودلو سره د افغانستان په سیاسي نخبه ګانو کې ګډ شي. د نیل کریتز په وینا، هغه پالیسي ګانې چې په قدرت کې د ځینو ټاکلو کسانو د ګوښه کولو یا محرومولو څخه ملاتړ کوي دایي تایید کړي، چې که څه هم چې دا شونې نه ده چې ټول کسان تر عدلي تعقیب لاندې راشي، "کوم باور کولای شي د کډوالو د بیرته راستنیدو لامل شي په داسې حال کې چې دوی وینې چې برحاله ښاروال د قومي پاکولو په کمپاین کې د دوی د کورونو په سوځولو کې مرسته کوي؟"[56]. د ارزولو یو هر اړخیز بهیر کولای شي ټولنې ته دا احساس ورکړي چې عدالت او حساب ورکونه پیل شوې او کولای شي پر ادارو ستر باور رامنځته کړي. دا کولای شي قربانیانو ته دا پوهه ورکړي چې هغه کسان چې د دوی د ځورونې مسول دي، اجازه به ونلري چې په اغیزمنو پستونو کې پاتې شي[57]. له دغه پستونو څخه د ځینو کسانو په ګوښه کولو کې کمزورتیا په افغانستان کې یې سیاسي چاپیریال اغیزمن کړئ لکه څرنګه چې د عمومي بښنې د قانون د تصویب پر مهال ولیدل شو.

د ۱۳۸۸ کال د ولسمشریزو او د ولایتي شورا ګانو د ټاکنو پر مهال د بشري حقونو زیات شمیر فعالینو د ارزونې بهیر یې پر بشري حقونو د تیریو د شکمنو نوماندو د نه لیرې کولو له کبله تر نیوکو لاندې ونیو[58]. د ټاکنو د شکایتونو کمیسیون(ECC) ته دا صلاحیت ورکړل شوئ ؤ څو د رای پاڼو څخه د هغو نوماندو چې د ټاکنو د قانون له شرایطو سره برابر نه دي له لیرې کیدو د تضمین په ګډون سرغړونې اصلاح او دهغې په وړاندې اقدام وکړي.[59] د تیرو ټاکنو په پرتله چې کابو ۵۷۰ سلنه وګړي له رای پاڼو څخه حذف شول ، د متحده ایالاتو د سولې د انستیتیوت یوه استازې په سمدستې توګه وویل چې د ارزونې په بهیر کې څه نا څه بریا تر ستر ګو کیده. په داسې حال کې چې زیات شمیر نړیوالو ځواب ویونکو پر افغان حکومت یې نیوکه وکړه، او نړیواله ټولنه یې پر حکومت د فشار د نه راوستلو له کبله تورنه کړه. لکه چې یوه ځواب ویونکې څرګنده کړه چې د ارزونې بهیر د نړیوالې ټولنې لږ پام یې ځان ته را واړاوه. د افغانستان د ټولټاکنو قانون هغه کسان چې پر بشري جرمونو، جنایي فعالیتونو یا هم د محکمې له خوا[61] د مدني حقونو څخه بې برخه شوې وي، او یا هم هغه کسان چې د غیررسمي پوځي ځواکونو او یا په وسله والو ډلو پورې تړلې وي، په ټاکنو کې له نوماندۍ څخه بې برخې کوي[62]. د یادونې وړ ده چې دغه قانون نشي کولای چې پر جنګي جرمونو او له بشري حقونو څخه سرغړونکي شکمن کسان په ټاکنو کې له نوماندۍ څخه بې برخې کړي. په دې توګه، د افغانستان د بشري حقونو د خپلواک کمیسیون یو کمیشنر استدلال وکړ چې د ټولټاکنو په قانون کې باید سمون راشي څو خلکو ته دا امکان ورکړي چې د عامه او غیر عامه اسنادو د په کارولو له لارې د بشري حقونو څخه د تیریو له کبله وارزول شي.

---

[52] د لیکوال مرکه، شکریه بارکزی، کابل،لړم ۱ کال ۱۳۸۸.

[53] د افغانستان څار، یولنډ راپور د حامد کرزی، اشرف غني احمدزی او رمضان بشردوست ترمنځ یوه تلویزیوني بحث.؛ د عدالت څخه پرته امنیت به نه وي؛ د افغانستان څار، د ۱۳۸۸ کال د زمری ۲۷ نیټه

[54] افغانستان څار، د افغان رسنیو د ارزوني خپرونه، ۶ نمبر،د وری ۲۲ ۱۳۸۸. دغه اعلامیه په یوه خبري کنفرانس کې وشو چې د پارلماني ټاکنو د پایلو وروسته په کابل کې اعلان شو. لاندې ویب پاڼې ته مراجعه وکړئ. http://www.watchafghanistan.org/files/Newsletter_06_English.pdf.

[55] که څه هم د شفافیت معیارونه ډېر لږ مراعت شوي وو خو د ۱۳۸۴ کال پارلماني ټاکنې په پراخه ډول تایید شول.

[56] کریتز، د تیریو د اصطلاحاتو سره نږدې کیدل. ۱۳۹- ۱۴۰

[57] کریتز، د تیریو د اصطلاحاتو سره نږدې کیدل. ۱۳۹- ۱۴۰

[58] د بهرنیو چارو په وزارت کې د بشرې حقونو د کړنلارې لپاره تیوری بنسټ په سیمینار کې د ډاکټرې سیما ثمر وینا.

[59] د افغانستان د اسلامی جمهوریت د ټاکنو د شکایتونو کمیسیون، د رایې اچولو او شمیرلو په اړه منل شوي شکایتونه، د ټاکنو د کمیسیون د شکایتونو کاري پلان کابل زمری ۲۰ کال ۱۳۸۸

[60] دری د ولسمشر نوماندان نامناسب ونومول شول او د ۳۰۰۰ تنو د ولایتي شوراګانو دټاکنو د ګډونکونکو له لست څخه ۵۴ تنه وایستل شول چې د ولسمشریزې ټاکنو سره یو ځای لارې ته واچول شو.

[61] حامد کرزی د افغانستان د انتقالي عدالت ولسمشر. د ټولټاکنو د قانون د تصویب په هکله د ولسمشر فرمان. کابل د ۱۱ ج کال ۱۳۸۳،د منلوشرطونه د اساسی قانون په ۶۲ ماده کې راغلي

[62] د افغانستان حکومت، د ټولټاکنو قانون ۱۵ ماده دریم بند.

په پای کې د ۱۳۸۸ کال ولسمشريزو ټاکنو پر بشري حقونو د تيريو يو شميرتورنو کسانو موقف يې د سياسي نخبګانو په مينځ کې لا هم پياوړی کړ. د کرزي له خوا د مرستيال په ځير د محمد قسيم فهيم ټاکنه چې په دواړو جنګي جرمونو او د نشه يي توکو په ليږد يا قاچاق تورن دی، د يو تن ځواب ويونکې له خوا د "انتقالي عدالت په نوښت کې د يو ستر په شاتګ" په ځير څرګند شو. د ټاکنو بهير د دې لامل هم شو چې د ملي جنبش مشر عبدالرشيد دوستم چې ګمان کيږی چې په ۱۳۸۰ کال کې د ليلي د دښتې [63] د ډله ايزې وژنې په ګډون، په ډيرو جرمونوتورن دی، بېرته کابل ته راشي.

په لوړو پستونو کې د ګمارنې لپاره د ولسمشر د مشورتي پلاوې رامينځ ته کيدل د اعتماد وړ او حساب ورکونکو ادارو د هڅولو پر لور يو ګام دی او دا تضمينوي چې هغه کسان چې په بشري جرمونو تورن دي د واک پر ګدئ ناست نه دي. د افغانستان د بشري حقونو خپلواک کميسيون هم د دې پلاوې غړيتوب لري. د عمل په پلان کې شامل او د ۱۳۸۶ کال د مرغومې په مياشت کې منځته راغی، دغه پلاوی له مرکزي حکومت ، قضاء ، واليان، د پوليسو قومندانان، ولسوالان او د امنيت د رياست نوماندې په تيرو جرمونو کې د ښکيلتيا او د بشري حقونو د تيريو له نظره ارزوي .[64] په لومړي سر کې دغه پلاوی د سياسي، تخنيکي او مالي سرچينو د نشتوالي له امله خورا محدود ؤ. دغې مسألې د ۱۳۸۸ کال تر پيله د يو شمير سياسي پستونو کره ارزونه يې وځنډوله.[65] که څه هم چې د خپل له رامينځ ته کيدو راهيسې ۲۶۸ کسان يې ارزولي او ۵۸ نور يې ګوښه کړې دي.[66] که څه هم دغه بورډ اوس مهاله فعال دی خو خپل برياليتوب او پياوړتيا بايد ثابته کړي.

دغه شان نوښتونه کيدای شي داسې يوې مشروع حکومتدارئ ته چې د بشري حقونو درناوی او د هغوی ساتنه وکړي وده ورکړي. دا په باالقوه ډول داسې يوچاپيريال رامنځته کوي چې په هغه کې ښايي انتقالي عدالت په نظر کې ونيول شي. لکه څرنګه چې د يوناما د بشري حقونو د ځانګې يوه کارکوونکې څرګنده کړه: " د دغه پلاوې د خپلواکئ پياوړتيا اړينه ده. دا په د ښته کې يو ګل دی."[67] د ۱۳۸۹ کال په پارلماني ټاکنو کې د ارزونې مسألې ته بايد زياته پاملرنه واړول شي. سره له دې چې پر بشري حقونو د تيريو د تورنو کسانو نفوذ په حکومت کې او پرته له دې چې په څرګنده توګه طالبان حساب ورکونکې وګڼل شي د هغوی پر بيا پيوستون ټينګار دوام لري، ممکنه نه ده چې انتقالي عدالت په راتلونکې کلونو کې د افغانستان د حکومت په لومړيتوبونو کې لوړ ځای ولري. د يوه نړيوال ځواب ويونکې له ويناوو څخه داسې څرګنديږي چې: "نوې حکومت ته به دا نوره هم ستونزمنه وي چې وکولای شي د انتقالي عدالت او يا د بل هر ډول عدالت په اړه خبرې وکړي".

۳,۲ نړيواله ټولنه

په افغانستان کې ګڼ شمير ښکيل هيوادونه هم په خپله د هغو نړيوالو لوزنامو لاسليک کوونکې دي چې له مخې يې د قربانيانو له حقونو څخه ساتنه کوي او د جرمونو نړيواله محکمه که په عمل کې نه خو لږ تر لږه په تيوریکې د نسل وژنې، جنګي جرمونو او دبشر پر ضد جرمونو د معافيت څخه د مخنيوی په لار کې د نړيوالې ټولنې اراده څرګندوي.[68] سر بيره پردې نړيوالې ټولنې په بېلا بېلو مناسبتونو په ترڅ کې په نورو هيوادونو کې د جنګي جرمونو او اړوندو ظلمونو په وړاندې د عمل نه کولو زيانونه تاييدوي.[69] په همدې ډول نړيواله ټولنه دا مسوليت لري چې د افغانستان حکومت باندې ټينګار وکړي چې د عمل پلان د پلې کولو او د افغانستان د جنګی قربانيانو په اړوند خپلې ژمنې هيرې نه کړي. سر بيره پردې د افغانستان يو زيات شمير نړيوال ملګرې په څرګنده يې د جنګي جرمونو د حساب ورکونې پر مسأ له پټه خوله پاتې دي.

ددې مسألې تاييد هم خورا مهم دی چې په نړيواله ټولنه کې ګڼ شمير حکومتي، څو اړخيز او غير حکومتی سازمانونه او دهغوی انفرادي پالسيګانې ځای لري. کيدای شي زيات شمير کورني او نړيوال نادولتی سازمانونه په اجنډا کې د انتقالي عدالت د مسألې د ساتلو لپاره سره يو ټوټه شي.د ۱۳۸۸ کال د بشري حقونو د شورا د نړيوالې دوره يي بياکتنې پر مهال، ناروې، مکسيکو او مراکش په ځانګړي ډول له افغان حکومت څخه وغوښتل چې د عمل پلان پلی کړي په داسې حال کې چې هالند او د چک جمهوريت د انتقالي عدالت اهميت يې څرګند کړ.[70] د ۱۳۸۷کال د لړم په مياشت کې د هالند حکومت د عدلي سکټور د ملاتړ لپاره د مالي مرستو نږدې لس ميليونه يورو يې بېرته واخيستل او پر دې يې استناد وکړ چې د عمل د پلان په پلې کولو کې بسيا پرمختګ نه دی شوئ.[71] خو برسيره پر دې د هالند د سفارت د يوه چارواکې د وينا پر بنسټ، په حقيقت کې دغه عمل ډيره لږه اغيزه درلوده. په هغه وخت

[63] جيمز رايسن، د طالبانو څخه وروسته د متحده ايالاتو نابشپړ عمل. نيويارک ټايمز. ۱۰ زمری کال ۱۳۸۸

[64] د ا ا ج، ن ټ، د ا ټ. بورډ د حکومت او مدنی ټولنی د دوو استازو څخه جوړ شوي چې ولسمشر ټاکلی، يو کس د بشری حقونو د خ ک. څخه يوکس هم د همغږی او ارزونی د ګډ بورډ څخه چې د نورو څلورو غړو له خوا تاييد شی.

[65] د ا ع ن م، په افغانستان کې د انتقالي عدالت کورونولوژی (پرله پسی فعاليتونه) ۱۳۸۰ تر ۱۳۸۸ کال، نه خپور شوي سند.

[66] د هييت غړي شخصی نظر ۲۴ مارچ کال ۱۳۸۸

[67] د ليکوال مصاحبه، د يوناما د بشری حقونو د ځانګې کارکوونکې/د انتقالي عدالت لپاره د اړيکی کس.

[68] ستفين راتنر او جاسن ابراهامز، د نيرمبرګ د مشروعيت څخه وروسته، په نړيوال قانون کې د بشری حقونو څخه د تيری احتساب. د اکسفورد پوهنتون خپرونه ۱۳۸۰ (۷-۳۳۶)

[69] مثالونه کيدای شی د پخوانی يوګوسلاويا لپاره په ۱۳۷۲ کال کې د ملګر ملتونو د امنيت شورا په پريکړه کې وکتل شي، چې د هغه وروسته په ۱۳۹۳ کال کې د روندا لپاره د نړيواله جنايی ديوان جوړشو. د دې پر بنسټ سراليون د نړيوال جنايی محمکی د موډل په ډول يو ځانګړي محکمه جوړه کړه.

[70] د ملګرو ملتونو د بشری حقونو شورا، نړيوال دوره يی بيا کتنه، د نړيوال دوره يی بيا کتنی د کاري ډلی راپور، ۱۲ ناسته ۲۰ جولای کال ۱۳۸۸.

[71] اوريايی اتحاديه، د انتقالي عدالت غونډهو کابل زمری ۱۳۸۸.

کې د هالند حکومت د عدلي سکټور د ملاتړ لپاره مهم بسپنه ورکونکې نه وو؛ د هغوی د مرستو زیاتره برخه د بشري حقونو پر سازمانونو متمرکزې وې. سر بیره پر دې ژمنه شوې وه چې اړوندې پیسې باید د عدلي سکټور د پراختیا لپاره وکارول شي، پدې مانا چې د هیڅ یوه پروګرام فعالیتونه نه وو په نښه شوي. د همدې سفارت د یوه بل چارواکې په وینا په یوه پیښه کې دغه پریکړه د څو تنو نړیوالو فعالینو له خوا وستایل شوه خو د افغانستان حکومت کوم رسمي ځواب ورنکړ.

نړیواله مدني ټولنه هم پر دې مسألې کار کوي چې د انتقالي عدالت موضوع په رسنیو، مدني ټولنې او د ملکي افغانانو په مینځ کې ژوندی وساتي. د بیلګې په توګه، (FES) د انتقالي عدالت په اړه ورکشاپونه، ګردي میزونه او لکچرونه په لاره اچوي.[۷۲] په ۱۳۸۷ کال کې د قربانیانو د ورځې د لمانځلو پر مهال، یوناما د (" رغوونکو اوښکو ") په نامه یو ویډیویي فلم جوړ کړئ ؤ چې په ملي کچه له ټولو شبکو له لارې خپور شو. د ویډیو موخه دا وه چې د افغانستان له خلکو سره مرسته وکړي څو د تیرو وختونو د په نښه کولو لپاره پر لارو چارو بحث وشي.[۷۳] د متحده ایالاتو د سولې انستیتیوت هم یو فلم د "حقیقت سره مخامخ کیدل" په نامه جوړ او په دری ژبه یې دوبله کړ چې دغه فلم د حقیقت موندنې د کمیسیون وندې پورې اړوند دی. دغه فلم په ۱۳۸۸ کال کې په کابل او بامیان کې ننداري ته وړاندې شو.[۷۴] لکه څرنګه چې په څلورمه برخه کې به پر دې موضوع بحث وشي، نړیوالې مدني ټولنې هم د جنګي جرمونو، د بشري حقونو څخه د سرغړونو او د ډله ییزو قبرونو د موندلو او ساتنې د مستندولو له بهیر سره د مرستې لپاره په دغو روانو هڅو کې یې برخه درلوده.

د دغو هڅو د اغیزې ارزول خورا ستونزمن کار دی. د یوناما د بشري حقونو د څانګې د یوه کارکوونکې د خبرو پر بنسټ، د پارلمان ځینو غړو وویل چې د دوی ویډیویي فلم په دې وتوانیدلو چې د تیر د په نښه کولو د اړتیا لپاره بحث له سره پیل کړي. نادولتي سازمانونو هم په ښکاره ډول یې دغه نوښت ستایلی دی. د انتقالي عدالت په اړه د چارواکو چوپتیا او سترګې پټولو ته په پام سره په دې هکله شک را مینځ ته شوئ چې آیا نوموړې هڅې به پر افغان وګړو کومه ستره اغیزه ولري. لکه څرنګه چې د متحده ایالاتو د سولې د انستیتیوت یوه استازې وویل، په بامیانو کې د فلم له ښودلو وروسته د ننداره چیانو سره یو بحث ترسره شو چې په دې موضوع یې تمرکز درلود چې آیا دا له افغانستان او په ځانګړې ډول د دوی له سیمې سره اړیکه لري او که نه. د ویډیو محتوا د افغانستان سره ډیر توپیر درلود، نو ځکه ننداره چیانو نشوای لیدلای چې دا به پر دوی په څه ډول عملي شي. همدا راز څرګنده شوه چې په فلم کې د انتقالي عدالت او په نورو هیوادونو کې د هغه د په کارولو په هکله یې پوهه رامینځ ته کړې ده. په داسې حال کې چې د دغه ډول پوهې د رامینځ ته کولو د هڅوسمدستي ګټې ژر نه څرګندیږي خو کیدای شي چې د وخت په تیریدو سره د قربانیانو په ځواکمنولو کې مرسته وکړي.

د ۱۳۸۸ کال ولسمشریزو ټاکنو د نړیوالو فعالینو لومړیتوبونه یې اغیزمن کړل. د یو نوې حکومت لرلید او د انتقالي عدالت سیاسي او منزوي کول، دا یې څرګنده کړه چې د موجوده حکومت له پاتې وروستیوشپږو میاشتو څخه لږه تمه کیدای شي. هغه فعالین چې د انتقالي عدالت د اجنډا هڅولو ته لیواله وو د هغه پر ځای یې پریکړه وکړه څو له وخت څخه د شبکو د رامینځ ته کولو، د فعالیتونو د پلان جوړونې لپاره ګټه واخلي او دا تضمین کړي چې مدني ټولنه پر راتلونکې حکومت د فشار اچولو لپاره په یوه پیاوړې موقف کې ده.[۷۵] یو پرمختګ د نړیوالې همکارۍ نوښت ؤ چې د اروپایي ټولنې د ځانګړې استازې د دفتر له خوا وشو. دغه نوښت د سفارتونو او مدني ټولنو استازې یې د همکارۍ د زیاتولو، او د انتقالي عدالت په برخه کې د کار د څرنګوالې په هکله د پوهې او ستراتیژۍ د شریکولو په موخه سره یوځای کړل.[۷۶] سره له دې چې د نوموړې کارې ډلې غونډې د ۱۳۸۸ کال د دوبې په پای کې پای ته ورسیدې خو ښایي د نړیوالو فعالینو تر منځ د دغو غونډو بیا پیلیدل به په همدغه کچه د انتقالي عدالت د فعالیت په پیاوړي کولو کې مرسته وکړي.

نړیوال ځواب ویونکو دا څرګنده کړه چې د انتقالي عدالت په اړوند د افغان حکومت نه لیوالیتا د دې لامل شو چې نړیواله ټولنه خپله پاملرنه افغان مدني ټولنې لور ته راواړوي. یوناما، د اروپایي ټولنې پلاوې او یو لړ نړیوالو نادولتي سازمانونو د افغاني سازمانونو لپاره د مدافعې، رسنیز پوهاوي او د انتقالي عدالت د اړوندو موضوعګانو په هکله د وړتیا د لوړولو بیلابیل ورکشاپونه، بحثونه او روزنیزې ناستې تره سره کړې. دغو سازمانونو مالي او لوژستیکي مرستې یې هم برابرې کړې. اروپایي ټولنې چې یو ځل بیا یې انتقالي عدالت د تمرکز ډګر وګرځاوه، او په دې توګه د افغان او نړیوالې مدني ټولنې سره مالي مرسته کوي[۷۷]. یوناما هڅه کوي چې په افغانستان کې د قربانیانو ډلو ته پراختیا ورکړي[۷۸] په داسې حال کې چې د پرانیستې ټولنې انستیتیوت لکه د عدالت لپاره د یووالې بنسټ، د قربانیانو ډلو ته مهمې مالي مرستې برابروي.[۷۹]

> "[نړیواله ټولنه] ټاکلې نظریې راټولوي، د هغو سره لوبې کوي، او بیا وروسته ستړې کیږي."
>
> د انتقالی عدالت د نړیوال مرکز استازی

[۷۲] فریدریخ ایبرت س، استازی

[۷۳] د لیکوال مصاحبه، د یوناما د بشری حقونو د څانګې کارکوونکې/د انتقالي عدالت لپاره د اړیکی کس.

[۷۴] د لیکوال مصاحبه، د متحده ایالاتو د سولی د انستیتیوت استازی.

[۷۵] د مدنی ټولنو په اړوند اخری راپورو؛ انتقالي عدالت او د مستند کولو ورکشاپ؛ کابل، ۱۷- ۱۹ حوت کال ۱۳۸۸، ورکشاپ د افغانستان د بشری حقونو د خپلواک کمیسیون له خوا جوړ او داع ن م ،ڼ خ ا، او د م ا د س ا، له خوا ملاتړ شوي وو.

[۷۶] معلومات دغونډو د ګډونوالو څخه راټول شوي.

[۷۷] د لیکوال مصاحبه، د نړیوالی ټولنی استازی،کابل د لیندی ۶ کال ۱۳۸۸

[۷۸] د لیکوال مصاحبه، د یوناما د بشری حقونو د څانګې کارکوونکې/د انتقالي عدالت لپاره د اړیکی کس.

[۷۹] د نړیوال خلاص انستیتیوت، د لیکوال مصاحبه، د نړیوال خلاص انستیتیوت د هیواد په کچه مشر کابل ۳۰ لړم کال ۱۳۸۸.

که څه هم چي دغه نړيوال فعالين تر اوسه د افغانی مدني ټولني له خوا د نه بسيا ملاتړ له امله تر نيوکو لاندي دي. د انتقالي عدالت د نړيوال مرکز يوه استازې دغه نيوکي يې تاييد کړې، دا څرګندده چي "نړيواله ټولنه ټاکلي نظريي راټولي، د هغو سره ساعت تيروي، او بيا وروسته ستومانه کيږي."[۸۰] د انتقالي عدالت په اړوند دغه په اصطلاح "موسمی کړنلار" د نړيوال فعال له نظره، د مدني ټولني سازمانونه کمزوري کوي او په نوموړې بهير کې پر هغوی باور راکموي. د افغاني سازمانونو دوو تنو استازو د مرکې پر مهال د نړيوالو ټولنو د مرستو، په ځانګړي ډول د مالی مرستو، په اړوند يې خپله ناهيلي څرګنده کړه. په داسي حال کي چي يو نړيوال ځواب ويونکي څرګنده کړه چي دا تل آسانه نه ده چي د لږ وړتيا درلودونکو افغانو سازمانونو سره مالی مرسته وشي او دا يې وپوښتل چي آيا د مدني ټولني سازمانونه کولای شي د بسپنه ورکوونکو اړيکی کنټرول کړي.

سربيره پر دې په ټوليزه توګه د افغانستان حکومت او زيات شمير بهرني حکومتونه د انتقالي عدالت د موضوع په هکله خپلې چوپتيا ته ادامه ورکوي. د متحده ايالاتو د قانون د واکمنۍ نوې ستراتيژۍ هم داسې يوه موخه لري "څو د انتقالي عدالت لپاره د يوه رغنده د عمل پلان په بيا طرح کولو او پلي کولو کي د افغان حکومت سره مرسته وکړي".[۸۱] د سولي او بياپيوستون د پروګرام لپاره د نړيوالي ټولني اوسنيو مرستو ته په پام سره دا روښانه نه ده چي په دغه ډګر کي به څومره نوري هڅي به وشي. که چيري انتقالي عدالت د طالبانو سره د سولي په لار کې د يو خنډ په توګه کتل کيږي، نو دا شوني نه ده چي د نړيوالي ټولني زياته برخه د ربښتيني او پاييدونکي سولي پايلو ته له پاملرني پرته د جنګي جرمونو حساب ورکونه به وهڅوي.

۳,۳ افغان مدني ټولنه

په افغانستان کي د انتقالي عدالت د کمزوری بهير مشري د افغانستان د بشري حقونو د خپلواک کميسيون له خوا کيږي، چي په ۱۳۸۱ کال کي د ولسمشر د فرمان له لارې را مينځته شو او دنده يې د بشري حقونو د سرغړونو په نښه کول او هغې ته رسيد کې ده.[۸۲] په داسي حال کي چي د مدني ټولنو او رسنيو له لارې د انتقالي عدالت د ودې لپاره ژمني او ليوالتيا مخ پرزياتيدو دي او په مخ په زياتيدونکي توګه يې بيلابيل ډولونه غوره کړي دي. د ۱۳۸۸کال د سلواغي په مياشت کي د افغانستان د انتقالي عدالت د همغږۍ د ډلي رامينځ ته کيدل، د افغان مدني ټولنو له ۲۰ څخه زيات استازې يې سره راغونډ کړي چي د افغانستان د بشري حقونو د خپلواک کميسيون، يوناما، د انتقالي عدالت نړيوال مرکز او نورو نړيوالو موسسو له خوا يې ملاتړ کيږي چي د سازمانونو د انفرادي غږ په پورته کولو کي يې مرسته کړې ، د معلوماتو شريکول يې آسانه او د انتقالي عدالت فعاليتونه يې همغږي کړي دي.

افغان مدني ټولنې په مخ په زياتيدونکي توګه ډادمني او ستراتيژيکي شوي دي او د انتقالي عدالت د مسألي د پورته کولو لپاره د رسنيو او د ځينو مهمو پيښو څخه د يوې تګلارې په توګه ګټه پورته کوي. د ۲۰۱۰ کال د لندن په کنفرانس کي دوی د افغانستان حکومت او نړيوالي ټولني ته د غوښتنو او وړانديزونو يو موټې اعلاميه يې براېره کړه. په دې وروستيو کي د انتقالي عدالت د همغږۍ ډلي د ښبنني د قانون پر ضد يوه اعلاميه هم جوړه کړه. د دې سره جوخت مطبوعاتي کنفرانس د افغانستان د ټلويزيون او همدارنګه د چاپي رسنيو (لکه اريانا، د لومړي چينل ټلويزيون او د ۸ صبح ورځپاڼې) له خوا تر پوښښ لاندې ونيول شو. ګڼ شمير افغانی نادولتی سازمانونو او د افغانستان د بشري حقونو خپلواک کميسيون د انتقالي عدالت، د تيرحال مستندول او د بشري حقونو د اوسنيو سرغړونو په اړه يې عامه پوهاوی لوړ کړ او هڅه يې وکړه څو دا تضمين کړي چي جګړې او د هغوي قربانيان چي کړاوونه يې ګاللي نه دي هېر شوي. د قربانيانو د ملاتړ شبکو ليواله ټولني يې رامنځته کړې، يو ګرځنده تياتر د ښبنني د ميراث په اړه غبرګونونه هڅوي، او قربانيانو خپلی شخصي کيسي او شواهد له دوی سره شريکي کړي چي د ځينو ورځپاڼو او راډيويي پروګرامونو له لارې هم خپرې شوې.

د دغو هڅو سره سره د انتقالي عدالت د په نښه کولو او پرپاليسي جوړونکو د نفوذ لپاره د مدني ټولني وړتيا ډيره کمزوری ده. يواځي يوڅو سازمانونو هڅه وکړه چي د ځانګړو مسألو لکه د قربانيانو سمبالتيا، مستندول، د پوهاوي لوړول او روزنيزو پروګرامونو په اړه وړتياوې پراخي کړي[۸۳]. سر بيره پردې، افغاني رسنۍ د انتقالي عدالت په اړه په پراخه توګه پټه خوله پاتي دي.[۸۴] له بلې خوا د مدني ټولني ځينو ځواب ويونکو دا څرګنده کړه چي داخلي ويش او د همغږۍ نشتوالی د مدني ټولني او په ځانګړي ډول د انتقالي عدالت د همغږۍ د ډلي اغيزمنتيا کمزوري کوي. يو نړيوال ځواب ويونکي داسي تبصره وکړه چي: "دا لاهم حيرانونکي ده چي د ډلي تر مينځ د باور او د معلوماتو د شريکولو روحيه څومره کمزوري ده." د انتقالي عدالت د همغږۍ د ډلي يوه غړي داسي تبصره وکړه چي بسيا جدی فعاليتونه نه ترسره کيږي او خلک په منظم ډول په غونډو کي ګډون نه کوي. په دې وروستيو کي دې ډلي هڅه وکړه چي د خپل د بياجوړښت له لارې پر دغو نيمګړتياوو بر لاسي شي.

[۸۰] د ليکوال مرکه، د انتقالي عدالت د نړيوال مرکز استازی، ۱۷لړم کال ۱۳۸۸

[۸۱] د متحده ايالاتو د قانون ځواکمنتيا ستراتيژي، لومړي ستنه، ۶. که څه دو همه ستنه لا تراوسه د پنټاګون له خوا ندي امضا شوي، خو پر دريو نورو توافق شوي.

[۸۲] د بحران نړيواله ډله،؛د افغانستان عدلی سمون او انتقالي عدالت؛ د آسيا راپور نمبر ۴۵، کابل/بروسل د ب ن د، جدی ۱۳۸۲؛۱۳. د افغانستان د بشری حقونو خپلواک کميسيون د شبه قضايي ځواک سره پياوړی شوي چي د دي توان ولري چي هر افغان وګړی څخه پوښتنه وکړي، هغه د شاهد په ډول امتحان کړي، دوي اړ کړي چي مستند شواهد وړاندی کړي چي له ځانه سره لری او يا د دوي تر کنټرول لاندي دي.

[۸۳] د انتقالي عدالت نړيوال مرکز؛ د نړيوالی دوره يی بياکتنی ته وړانديز/غوښتنه

[۸۴] د افغانستان څار، انتقالي عدالت د نړيوال مرکز له خوا تمويل، په هرو دوو مياشتو کې د څارنی يو رسنيز خپرونی جوړول. دغه څارنه د افغانی ورځپاڼومسلی، د طالبانو سره دخبرو نيولی بيا ترانتقالي عدالته پوری، تر بحث لاندي نيسی. دغه خپرونه د انتقالي عدالت په اړه د موجوده پوښښ لپاره يو ګټور شاخص دی.

موخې او مقصدونه رامنځته کړي؛ د ګډونکوونکو اصلي ډله جوړه؛ او د عدالت په هکله د خلکو د پوهاوي په موخه دې د رسنیو یوه ستراتیژي رامینځته کړي.[85] د دې نړیوالو ملاتړ کوونکو (یوناما، د انتقالي عدالت نړیوال مرکز، د پرانیستي ټولنې انستیتیوت، د متحده ایالاتو د سولې انستیتیوت او داسې نور) ته به لازمه وي چې د انتقالي عدالت د همغږۍ د ډلې د ورتیا د پیاوړې کولو لپاره خپل ملاتړ ته ادامه ورکړي تر څو دا تضمین کړي چې دغه خوځښت له منځه نه دی تللی او ډله خپل فعالیت ته ادامه ورکوي.

د مدني ټولنې زیاتره نوښتونه په کابل پورې محدود دي او نورو سیمو ته ډیره کم لاسرسي لري.[86] امنیت او د مالي سر چینې د هغه اصلي لامل بلل کیږي، لکه څرنګه چې د انتقالي عدالت د نړیوال مرکز یوه ځواب ویونکي څرګنده کړه ؛ "کله چې موږ روزنې تر سره کوو، په ولایتونو کې د روزنې لپاره د کسانو په موندلو کې خنډ نشته، خو مالي مرسته هلته نه رسیږي، او که کومه پیښه وشي نو دوی ډیرلږ خوندي دي."[87] د پرانیستې ټولنې د انستیتیوت د مشر په وینا، په ولایتونو کې شته امنیتي ستونزې د انتقالي عدالت د پروژو د پراختیا لپاره د پلانونو په وړاندې یې خنډ را مینځ ته کړئ دی. دا به افغان او نړیوالو ټولنو ته یوه ننګونه وي چې وکولای شي داسې لارې ومومي چې زونونه او ولایتونه سره ونښلوي.

د افغان او نړیوالو مدني ټولنو او حکومت تر منځ د اړیکو نه شتون یوه بله د اندیښنې وړ مسأله ده. د انتقالي عدالت د نړیوال مرکز یوه بل ځواب ویونکي څرګنده کړه چې "ستونزه دا ده چې د افغان حکومت چوپتیا، مدني ټولنه یې د یوې وندې د لوبولو لپاره له ستونزو سره مخامخ کړې ده."[88] که څه هم چې یو نړیوال کارپوه په ډاګه کړه چې په ګواتیمالا کې د بشري حقونو موسسې په پرله پسې ډول د حکومت سره سلامشورې کولې، که څه هم چې حکومت د اعدامونو او لادرکه کولو مسول ؤ. په ارجنټاین کې حکومت دې ته لیواله نه ؤ خو مدني ټولنې پرې فشار اچولو. په بنسټیزه توګه د تیر مهال د په نښه کولو لپاره لازمه ده چې سیاسي ارادې رامینځ ته شي او سیاسي اداري په کې ښکیلې وي. دا ډیره مهمه ده چې حکومت بیا خبرواترو ته وهڅول شي، آن که چیرې دا پر کاغذ د هغوي د مسولیتونو د لیکلو په مفهوم هم وي. ددې کار د کولو لپاره د لارو چارو موندل یوه ننګونه ده.

۴. د انتقالي عدالت فعالیتونه او بهیرونه

د انتقالي عدالت په اړه د فعالینو په کار کې د نیمګړتیاوو او ننګونو سر سره، ملي او نړیوالو فعالینو د جنګي جرمونو لپاره د حساب ورکونې، د تیر سره د مقابلې او د افغانستان د جګړو قربانیانو ته د رسیدلو زیانونو د جبران سره د مرستې او ملاتړ لپاره په پرلپسې ډول بیلا بیل ارزښتناک بهیرونه یې تعقیب کړې دي. دغه برخه ځینې دغه یاد شوې مسألې په نښه کوي او د هغوی ګټې او نیمګړتیاوې راسپړي.

۱،۴ قضایي حساب ورکونه

په افغانستان کې د ځینو پرمختیاوو سره سره، د قانون د واکمنۍ او د امنیتي سکتور د سمون په برخه کې د بنسټیز بهیر نشتوالی لیدل کیږي. د افغان ملي پولیس او رسمي عدلي سکتور اداري فاسدې ګڼل کیږي او د عامه باور څخه ډیر لږ برخمن دی.[89] قاضیان او حقوق پوهان لاهم په دواړو اسلامي او غیر اسلامي افغاني قوانینو کې د پوره پوهې او روزنې د کمښت سره مخامخ دي. ویسنر استدلال کوي چې په ځینو سیمو کې ملیشه قومندانان بیلابیل قاضیان او څارنوالان تر خپل کنټرول لاندې لري، په داسې حال کې چې قاضیان د نه بسیا معاش له کبله فساد او بډو اخیستلو ته اړ دي.[90] په دې توګه د عدلي سکتور یوه ځواب ویونکې په داسې حال کې چې په دې هکله چې د جنګي جنایتکارانو د عدلي تعقیب لپاره دا سم وخت نه دی خپل نظر یې څرګند کړ داسې استدلال یې وکړ: "که د افغانستان قضایي سیستم پر نورو تر سره شوو جرمونو قضایي واک نه لري، نو پر جنګي جرمونو به یې څنګه ولري؟"

که چیرې په داخلي محکمو کې د جنګي جرمونو لپاره حساب ورکونه نه شي تامینیدای ، نو آیا د نړیوالې جنایي محکمې لپاره کومه ونډه شته؟ که چیرې دولتونه ونه غواړي او یا په دې ونه توانیږي چې د جګړې د قربانیانو لپاره په سمه توګه عدالت تامین کړي نو نړیواله جنایي محکمه ددې کار لپاره فرصت رامینځ ته کوي.[91]

> که د افغانستان عدلي سیستم پر نورو جرمونو قضایي واک نه لري، نو پر جنګي جرمونو به یې څنګه ولري؟؛
>
> یو افغان قضایي ځواب ویونکی

د ۱۳۸۱ کال د سلواغې په میاشت کې د روم د لوزنامې د تصویب سره، افغانستان د هغه تر قضایي واک لاندې

---

[85] د انتقالي عدالت د همغږۍ د ډلې غونډه، کابل،۲۷ لړم کال ۱۳۸۸

[86] د نړیوال خلاص انستیتیوت د پراخو پروژو پالیسي، د لیکوال مصاحبه، د نړیوال خلاص انستیتیوت د هیواد په کچه مشر.

[87] د لیکوال مرکه، د انتقالي عدالت د نړیوال مرکز استازی، لیندی ۲کال ۱۳۸۸.

[88] د لیکوال مرکه، د انتقالي عدالت د نړیوال مرکز استازی، لیندی ۲ کال ۱۳۸۸.

[89] د انتقالي عدالت نړیوال مرکز، ؛ د نړیوالې دروه یی بیا کتنې لپاره وړاندیزونه/غوښتنې. د افغانستان د څیړنې او ارزونې اداره، پر ټولنو ولاړ د ستونزو پر حلولو کار کوي او همدارنګه د ولسوالۍ په سطحه د عدلی کارکوونکو د فساد په اړه شواهد وموندلي، په ځانګړي ډول وګورئ، دیبورا سمیت، ؛په ننګرهار کې پرټولنو ولاړ د ستونزو حل؛ کابل ۱۳۸۸.

[90] ویسنر، ؛آیا د انتقالي عدالت لپاره په افغانستان کې مناسب وخت دی.؛۷-۶

[91] میندیز، نړیواله جنایی محکمه، ۴۳-۳۹، د روم اساسنامه نړیواله جنایی محکمه رامنځته کوی، نیټه ۲۶ جوزا کال ۱۳۷۷. مخکی له دې چې په کال ۱۳۸۰ کې د روم اساسنامه نافذه شي، اړتیا وه چې ۶۰ هیوادونه هغه تایید کړي.

راځي.[۹۲] په افغانستان کې د نړیوالې جنايي محکمې د بالقوې وندې لپاره ليوالتيا د ۱۳۸۸ کال د ورې په مياشت کې د ښارنوالۍ د رييس، لويس مورينواوکمپو د دې اعلاميې سره وهڅول شوه چې: د جنګې جرمونو پلټونکې د په افغانستان کې د ۱۳۸۰ کال راهيسې د امريکې د متحدو ايالتونو ترمشرۍ لاندې ډله ايزو بريدونو او ورسره زيانونو د پلټنې په لومړنې پړاو کې دې کوم چې مناسب او له کړاوونو څخه ډکه ده. چې دې موضوع د نړيوالې محکمې له لارې يې د عدلي تعقيب لپاره امکانات را پيدا کړل.[۹۳]

نړيواله جنايي محکمه په افغانستان کې کومه ونډه لوبولای شي؟ نړيواله جنايي محکمه يوازې راتلونکې قضايي صلاحيت لري چې له هغې نېټې څخه چې لوزنامه نافذه شوې پيلېږي.[۹۴] دا په دې مانا ده چې هغه جرمونه چې د ۱۳۸۲کال څخه وړاندې، (هغه وخت چې افغانستان دغه محکمه يې تاييد کړه)، تر سره شوي دي، د دې محکمې تر قضايي صلاحيت لاندې نه راځي. د ۱۳۸۸ کال د تلې په مياشت کې د نړيوالې محکمې په اړه جوړ شوي کنفرانس کې[۹۵] دا روښانه شوه چې په تېرو ۶ کلونو کې د نړيوالو ځواکونو د هوايي بمباريو، وسله والو بريدونو، د سړک د غاړې چاودنو او د ځانمرګو بريدونو له کبله ملکي وګړو ته درنې مرګ ژوبلې اووښتې دي.[۹۶] د انتقالي عدالت د نړيوال مرکز يو ځواب ويونکې په دې هکله شک لري او وايي په داسې حال کې چې د بشري حقونو ګڼ شمير تيريو ته په دې توګه رسيدګي وشي نو آيا دوی به د نړيوالې جنايي محکمې له ښکيلتيا څخه په پوره توګه ګټه پورته کړي.[۹۷] د نړيوالې جنايي محکمې پلټنې او باالقوه عدلي تعقيب به د روم د لوزنامې څخه وړاندې د دوه نيمو لسيزو جګړو او تر سره شوو تيريو باندې به هرومرو سترګې پټې کړي. نو ځکه د تېر سره د چلند او د هغو قربانيانو چې عدالت غواړي د قانع کولو اغيزې د پوښتنې وړ دي. له ۱۳۸۲ کال څخه وروسته پر تر سره شويو جرمونو ټينګار به د بشري حقونو څخه د سرغړونو يو شمير جدي عاملان به له پامه وغورځوي چې دا به يو ډېر خطرناک کار وي.

د نړيوالې جنايي محکمې له لارې پلټنه د بشري حقونو تېرو او حاضرو زيات شمېر سرغړونکو ته به د يو ګواښونکې عمل په ډول وي. مانی څرګندوي چې د نړيوالې جنايي محکمې د مشر ښارنوال اشاره، چې غواړي يوه ځانګړي قضيه او يا هيواد وپلټي ځينې ختونه پر سرغړونکو يوه ويروونکې اغيزه د انتقالي عدالت دنړيوال مرکز يوه ځواب ويونکې وويل چې کيدای شي په افغانستان د نړيوالې جنايي محکمې څېړنه هغو خلکو ته هم ګواښ دی، چې د محکمې په موقت قضايي صلاحيت نه پوهيږي- او دا به په افغاني فعالينو کې دا هيله پيدا کړي چې داسې هيوادونه او يا سازمانونه شته چې د حساب ورکونې څخه ملاتړ کوي.[۹۸] د نړيوالې جنايي محکمې له لارې پلټنې کيدای شي د يو داسې چاپيريال په منځته راوړلو کې مرسته وکړي چې په هغه کې د معافيت څخه دفاع کول سخت وي او د حساب ورکونې د بيا راژوندي کولو لپاره کورنۍ ليوالتيا وهڅول شي.[۹۹] خو دا هم بايد په ياد وساتل شي چې په سوډان کې د نړيوالې جنايي محکمې له خوا د ولسمشرعمر بشير تورنول د جګړې او يا په جګړې پورې تړلو سرغړونو پر دوام يې کومه اغيزه نه درلوده.

آيا د نړيوالې جنايي محکمې لپاره سياسي اراده شته؟ تر اوسه د افغانستان حکومت له دغې محکمې څخه غوښتنه نه ده کړې چې جنګې جرمونو په نښه کړي او داسې ښکاري چې په حکومت او عدلي سکټور کې عمومي رايه د نړيوالې جنايي محکمې ښکيلتيا نه غواړي. د روم د لوزنامې ۶۸ ماده له غړو هيوادونو څخه غواړي چې د محکمې له قضايي صلاحيت سره سم د نړيوالو جرمونو په پلټنه او عدلي تعقيب کې د محکمې سره په بشپړ ډول همکاري وکړي.[۱۰۰] زياتره غړي هيوادونه کله چې د دغې محکمې سره يو ځای شوي دي، په خپو مياشتو کې د نړيوالې محکمې سره د همکارۍ قانون يې تسويد کړی دی. د نړيوالې جنايي محکمې سره له يو ځای کيدو نږدې اووه کاله وروسته هم افغانستان د دغې محکمې سره د همکارۍ قانون نه دی تسويد کړی. د افغانستان د بشري حقونو د خپلواک کميسيون د کميشنر د وينا پر بنسټ،په حقيقت کې د عدليې وزارت د دغه قانون مسوده چې د افغانستان د بشري حقونو د خپلواک کميسيون له خوا جوړه شوې وه له پامه غورځولې.[۱۰۱] ښايي د حکومت د نه ليوالتيا تر ټولو روښانه نښه د نړيوالې جنايي محکمې د غړو هيوادونو په ناسته کې ددې هيواد تشه څوکۍ وي[۱۰۲]. لکه څرنګه چې د افغانستان د ښار يوه استازې وويل، "په خواشينۍ سره دا هغه نښه ده چې ښيي افغانستان په کومه اندازه د خپلو نړيوالو مکلفيتونو تر سره کولو ته ژمن دی او هم په ملي او نړيواله کچه د معافيت په وړاندې مبارزه کې څومره برخه اخلي." [۱۰۳]

---

[۹۲] ميندېز، نړيواله جنايي محکمه، ۴۳-۳۹، نړيواله جنايي محکمه په خپل قضايي صلاحيت کې دوه محدوديتونه لري. لومړي نه غواړي او هم د دې توان نلري چې بالقوه تورن کسان تر عدلي تعقيب لاندې ونيسي او دويم يوازې محتمل قضايي صلاحيت لري چې له هغې نېټې څخه پيل کيږي چې په هغه هيواد کې اساسنامه نافذه شوې وي.

[۹۳] جيمز راينل،؛ نړيواله جنايي محکمه په افغانستان کې جنګې جرمونه څېړي.؛د ملګرو ملتونو مطبوعات، (نيويارک، وری ۱۹ کال ۱۳۸۸)

[۹۴] ميندېز، نړيواله جنايي محکمه ۳۹.

[۹۵] دغه کنفرانس د نړيوالې جنايي محکمې د ايتلاف د استازو له خوا په کابل کې جوړ شو، د افغانستان ښار، د لړم ۲ کال ۱۳۸۸. د حکومت، نړيوالې ټولنې او مدنې ټولنو څخه زيات شمير ته د ګډون لپاره بلنه ورکړ شوې وو.

[۹۶] حسين معين او احمد ضيا محمدی، ؛ په افغانستان کې نړيوال جنايي محکمه؛ د نړيوال جنايي محکمې لاندې د افغانستان ژمنې د مشورتي غونډې پايله، (کابل د افغانستان ښار، د لړم ۲ کال ۱۳۸۸.

[۹۷] د ليکوال مصاحبه د انتقالی عدالت د نړيوال مرکز د استازی سره، د لړم ۲۶ کال ۱۳۸۸

[۹۸] د ليکوال مصاحبه د انتقالی عدالت د نړيوال مرکز د استازی سره، د لړم ۲۶ کال ۱۳۸۸.

[۹۹] د انتقالي عدالت نړيوال مرکز، ؛ د سولې څخه مخکې عدالت؛: د سولې رامنځته کولو په قضيه کې د معافيت سره مبارزه.

[۱۰۰] منديز، نړيوال جنايي محکمه، -۳۹ ۴۲

[۱۰۱] د نادر نادری وينا، د نړيوال جنايي محکمې لاندې د افغانستان د حکومت ژمنې. کابل د لړم ۲ کال ۱۳۸۸

[۱۰۲] د ۱۳۸۱ کال راهيسې د غړو هيوادونو شورا په کال کې يو ځل سره غونډه کوي.

[۱۰۳] نعمت الله ابراهيمی، په نړيوال جنايي محکمې کې د افغانستان خالي څوکۍ : د نړيوال جنايي محکمې د غړو هيوادونو د غونډې څخه لنډ راپور.

کیدای شي د افغانستان د نړیوالو ملګرو په مینځ کې هم د نړیوالې جنایي محکمې د پلټنې لپاره لیوالتیا نه وي. اوس مهال ۴۳ هیوادونه په افغانستان کې پوځې حضور لري.[۱۰۴] نړیواله جنایي محکمه کولای شي د بهرنیو ځواکونو له خوا د تر سره شوو جرمونو عدلي تعقیب او پلټنه وکړي. په حقیقت کې د نړیوالې جنایي محکمې مشر څارنوال په ځانګړې ډول یادونه وکړه چې کیدای شي څېړنه د دواړو خواوو، طالبانو او نړیوالو ځواکونو، د غړو د ګرفتارۍ لامل شي.[۱۰۵] دا روښانه نه ده چې آیا نړیواله جنایي محکمه به په رښتیا سره پریکړه وکړي چې په افغانستان کې د پلټنې دنده په غاړه واخلي په داسې حال کې چې ښایي د سترو نړیوالو لوبغاړو له مخالفت سره به مخامخ شي. محکمه زیاتره د خپل د نوې ښکیلاک عدلي سیستم له امله تر نیوکو لاندې ده، چې د ملګرو ملتونو د امنیت د شورا د پنځو دایمي غړو د ګټو سره سم یواځې پلټنې تر سره کوي.[۱۰۶] د دغې ادعا ارزښت به په ۱۳۸۲ کال کې د متحده ایالاتو او د افغانستان د حکومت تر منځ په لاسلیک شوې تړون کې وموندل شي. د روم د لوزنامې د ۹۸ مادی له احکامو څخه په ګټې اخیستلو سره، دغه ماده نړیوالې جنایي محکمه دهغو جرمونو له پلټنې څخه منع کوي چې د متحده ایالاتو تر سره شوې دي.[۱۰۷] هر هغه بهیرچې موخه یې انتقالي عدالت وي، باید داسې یو تصور رامینځ ته نه کړي چې یواځې افغانان باید د خپلو جرمونو ځواب ووایي.[۱۰۸] هغه بهیر چې د نړیوالو فعالینو او په ځانګړې توګه د سرتیرو د سترې برخې مرسته کوونکې هیواد د سرغړونو په اړه پر عیني شواهدو سترګې پټوي، کیداي شي د محکمې مشروعیت کمزوری کړي، (د نړیوال عدالت په غځولو سره) او کیدای شي د افغانانو تر مینځ دښمنۍ او کرکې راوپاروي.

افغان مدني ټولنه کولای شي چې د نړیوالې جنایي محکمې سره د همکارۍ لپاره پرحکومت د فشار اچولو او همدا راز محکمې سره د معلوماتو په راغونډولو کې د مرستې له لارې د دا ډول نړیوال عدالت له بهیر سره د ملاتړ په رامینځ ته کولو کې مهمه ونډه ولوبوي. د افغانستان څار نیت لري څو د نړیوالې جنایي محکمې د ائتلاف د یوه افغان غړې په توګه د خپلې نوې ونډې له لارې دا کار تر سره کړي.[۱۰۹] دوی د ۱۳۸۸ کال د تلې په میاشت کې د نړیوالې جنایي محکمې په هکله یو مشورتي کنفرانس جوړ کړ چې په هغه کې د افغان دولت ستر کارکوونکې، نړیوال دیپلوماټان، کار پوهان، د افغان مدني ټولنې او پوهنتون غړې یې سره یو ځای راغونډ کړل. خو دا ډیره مهمه ده چې دا تمه ونه کړو چې محکمه څه کولای شي او یا څه به وکړي. نړیواله جنایي محکمه اوس مهال یواځې د جرمونو په اړه معلومات راټولوي او ښایي پریکړه وکړي چې پلټنې تر سره نه کړي. سر بیره پر دې، دا روښانه نه ده چې د طالبانو سره روانې خبرې او د ښښنې د قانون تنفیذ به د معلوماتو د راغونډولو پر دغه بهیر به څه اغیزه ولري.

د حساب ورکونې یو بل موجود میکانیزم د دریم هیواد له لارې د نړیوال قضایي صلاحیت پلې کول دي. ځانګړې جرمونه، لکه د بشر پر ضد جرمونه او عامه وژنې، چې خورا درنې ګڼل کیږي یواځې په نړیواله توګه او د یو هیواد تر قضایي صلاحیت لاندې محاکمه کیدای شي.[۱۱۰] د ۱۳۸۴ کال د زمري په میاشت کې سرور زرداد فریادي، د اسلامي ګوند پخوانی قومندان په انګلستان کې په ۲۰ کلونو بند محکوم شو چې پر ده وارد شوې تورونه د ۱۳۷۱ څخه تر ۱۳۷۵ کلونو کې په افغانستان کې د کړونې او یرغمل نیولو د کمپاین تر سره کول وو. دا په انګلستان کې په خپل ډول کې لومړنۍ محکمه وه چې د ملګرو ملتونو د شکنجې یا کړونې پر ضد د تړون یا کنوانسیون په رڼا کې تر سره شوه.[۱۱۱] د ۱۳۸۴ کال د تلې د میاشتې په ۲۲ نیټه د هالنډ حکومت دوه تنه افغان سیاسي پناه غوښتوونکو ته سزا واورله چې په ۱۳۵۸ کال په دوران کې یې په خفیه پولیسو کې لوړ منصبونه درلودل او شکنجې یې تر سره کړې وې.[۱۱۲] د هالنډ حکومت د هغو افغانانو چې په جنګي جرمونوتورن ګڼل کیږي پلټنې ته ادامه ورکوي.

د دغو محکمو اغیزه څه ده؟ که څه هم چې په دې اړوند کله کله معلومات ډیر کمزورې دي، په بهر کې د افغانانو عدلي تعقیب نورو پټو او یا په ځواک کې کسانو ته یو پیاوړی پیغام دی چې دوی په هیڅ ځای کې خوندي نه وي. سر بیره پر دې په انګلستان کې د جنګي جرمونو د تورنو کسانو د محاکمه کولو خبر په افغانستان کې دننه وستایل شو. دا د دې لامل هم شو چې ګڼ شمیر افغانان نورو ته ووایي (د هغو کسانو په ګډون چې اوس د هیواد په دننه کې دي) چې دوی به هم له ورته تورونو سره مخ شي.[۱۱۳] افغان مدني ټولنه ښایي وکولای شي د دا ډول پیښو په خپرولو کې ونډه ولوبوي او افغان قربانیان هیله مند کړي چې ځینې هیوادونه شته چې غواړي د جګړې د وخت د بشري حقونو جدي سرغړونکو سره محاسبه وکړي. که څه هم چې ځینې مرکه کوونکې په دې آند دي چې د افغانستان د حکومت له خوا د نړیوال قضایي صلاحیت د محاکمو په اړه کوم رسمي غبرګون نه دی ښودل شوی، چې کیدای شي په راتلونکې کې دغه پیښې په باالقوه ډول مخالفتونه راوپاروي او د دغه ډول محکمو دوام به له ګواښ سره مخامخ کړي.

[۱۰۴] شمیرې د ایساف د ویب پاڼې څخه: http://www.isaf.nato.int/en/troop-contributing-nations/index.php

[۱۰۵] رینل، نړیوال جنایي محکمه په افغانستان کې جنایي جرمونه څیړي.

[۱۰۶] رینل، نړیوال جنایي محکمه په افغانستان کې جنایي جرمونه څیړي.

[۱۰۷] دغه تړون د افغانستان حکومت منع کوي چې د امریکا کوم هستوګن که د افغانستان په سیمه کې کوم جرم تر سره کړي هغه د عدلی تعقیب لپاره نړیوال جنایي محکمې ته معرفی کړی.

[۱۰۸] نادری، نړیوال جنایي محکمه مشورتی غونډه.

[۱۰۹] د لیکوال مصاحبه د جلال بینش سره.

[۱۱۰] مانی، د معافیت ختمول او په افغانستان کې د عدالت رامنځته کول.

[۱۱۱] ساندرا لویل، د انګلستان محکمه افغانی جنګسالار محکوم کړ: ګارډین ۲۸ چنګاښ کال ۱۳۸۴ په دغه ویب پاڼه کې موجود دی. http://www.guardian.co.uk/2005/jul/19/Afghanistan

[۱۱۲] لیزبت زیکویلد، په افغانستان کې د هالنډ د شکنجی پیښی: د نړیوالو او داخلی وسله والو جګړو ترمنځ د ورانی اړیکی. د نړیوال جنایي عدالت ژورنال، ۴ ګڼه . ۴. (۱۳۸۵)

[۱۱۳] پاتریشا ګوسمن،؛په افغانستان کې حقیقت موندنه، عدالت او ټیکاو؛انتقالی عدالت په ۲۱ پیړۍ کې، د حقیقت موندنی مخکی عدالت.(د کامبریج د پوهنتون مطبعه ۱۳۸۵)-۲۲ ۳

که چیرې ټولنې له خپلو تیرو سره په اغیزمنه توګه مقابله وکړي نو نړیوالې ټولنې ته به لازمه نه وي چې په دې مسألو کې ښکیل شي نو په دې توګه به نړیواله جنایي محکمه او د نړیوال قضایي صلاحیت محکمې به لږ او یا هم هیڅ دنده و نه لري. په داسې حال کې چې داسې ښکاري چې د افغانستان حکومت په مخ په زیاتیدونکې توګه د معافیت د په نښه کولو لپاره هڅه نه کوي، نو نړیوال میکانیزم یوائینۍ لاره ده چې کولای شي د جنګي جرمونو لپاره حساب ورکونه تعقیب کړي. آن که چیرې افغان مدني ټولنه په دې وتوانیږي چې د افغانستان د خلکو په مینځ کې د نړیوال عدالت د میکانیزم په اړه پوهاوی لوړ کړي او په دې هکله پوهه رامنځته کړي، خو دا روښانه نه ده چې د نړیوالو په لارښوونه ستر عدلي تعقیبونه به د افغانستان د خلکو له نظره مشروعیت ولري؟ په داسې حال کې چې په لندن کې د زرداد فریادی عدلي تعقیب د افغانانو له خوا وستایل شو، دغه محکمه یو بې ساری فرصت ؤ. "د عدالت لپاره د یوې بلنې" موندنو وښودله که چیرې عدلي تعقیب تر سره شي، نو باید په افغانستان کې او د افغانانو په مشرۍ دې تر سره شي، تر څو د هیواد زیاترو وګړو ته د منلو وړ وي.[114] آن که چیرې نړیواله جنایي محکمه وغواړي چې په افغانستان کې دننه فعالیت وکړي، آیا هغه محکمې چې د ددې پر ځای چې په هیود کې د ننه تر سره شوې وای د نړیوالو تر مشرۍ لاندې په بهر کې تر سره شوې، د افغانستان د خلکو له نظره به کوم مشروعیت ولري او که نه؟

۲,۴ د تېر سره مقابله: ډله ایز قبرونه او مستندول

> "کله چې تاسې یو ډله ایز قبر پرانیزئ، تاسې د یو داسې چاپیریال په پرانیستلو پیل کوئ چې په هغه کې باید ربښتیا وویل شي."
>
> د یوناما د بشری حقونو کارکوونکی

د ډله ایزو قبرونو د تشخیص او ساتنې بهیر او د جنګي جرمونو او د بشري حقونو څخه د سرغړونو مستندول د هغو پالیسیو یوه برخه ده چې موخه یې د تېر سره مقابله ده. د تېرو جرمونو په سم ډول ثبتول، فعالینو او چارواکو ته به دا شرمونکې او ستونزمنه وي چې له هغوی څخه انکار وکړي، د واک څخه د سرغړونکو د لیرې کولو لپاره فشار واچوي، او د راتلونکو سرغړونو څخه د مخنیوي لپاره پوهاوی لوړ کړي[115].

کله چې یو ډله ایز قبر موندل کیږي دا د حکومت او هر بل کس لپاره ستونزمنه ده چې له تر سره شوي جرمونو څخه انکار او یا پر هغو سترګې پټې کړي. لکه څرنګه چې د یوناما د بشري حقونو د څانګې یوه تن کارکوونکي وویل، "کله چې تاسې یو ډله ایز قبر پرانیزئ، تاسې داسې د یوې داسې فضا په پرانیستلو پیل کوئ چې په هغه کې باید ربښتیا وویل شي." نوموړي کارکوونکي څرګنده کړه چې څرنګه ډله ایز قبرونه د ربښتیا ویلو، د لادرکه شویو کسانو د یو لیست له جوړولو او کله کله د عدلي تعقیب سره اړیکه لري. د ډله ایزو قبرونو پلټنه د بیا پخلاینې له بهیر سره مرسته کولای شي. دا معلومه شوه چې په بوسنیا کې د عزیزانو د برخلیک نه څرګندوالی، د بیا پخلاینې په لار کې یو ستر خنډ بلل کیږي.[116]

ډله ایز قبرونه د جرم صحنه او لادرکې یو پرله پسې جرم دی. د انتقالي عدالت د نړیوال مرکز یو استازی داسې استدلال کوي چې دا دولت ته دغه مسولیت ور کوي چې په دې هکله پلټنه وکړي.[117] که څه هم چې یوه نړیوال کارپوه په ډاګه کړه چې په افغانستان کې د ډله ایزو قبرونو په اړوند حکومت نه خو کومه رسمي پالیسي لري او نه هم د حکومت قانون له دغو قبرونو څخه ساتنه کوي. همدې کارپوه زیاته کړه،په عمل کې د نړیوالو نورمونو سره سم دعدلي طبي پلټنو لپاره اوس مهال ځایي وړتیا نه شته. په دې توګه وړاندې تر دې چې د تیر سره د مقابلې سره د مرستې لپاره د ډله ایزو قبرونو په هکله هیله پیدا شي لازمه ده چې پر سترو خنډونو بر لاسي وموندل شي.

د بشري حقونو ډاکټران، یوناما او د بشري حقونو لپاره د عالي کمیشنر دفتر، چې تر ۱۳۸۸ کاله پورې د بشري حقونو له ډاکټرانو سره یې مالي مرستې کولې، دغه بهیر یې مخ په وړاندې خوځولو.[118] د بشري حقونو ډاکټران هڅه کوي چې افغان مدني ټولنه او افغان حکومت په افغانستان کې د عدلي طب د وړتیاوو د تشخیص او لوړولو په برخه کې کار وکړي.[119] د بشري حقونو ډاکټران د کورنیو چارو وزارت د کارکوونکو ، د افغانستان د بشري حقونو د خپلواک کمیسیون د غړو او د مدني ټولنې نورو فعالینو په ګډون افغانانو ته روزنه ورکوي چې ډله ایز قبرونه مستند او ثبت کړي، او هڅه کوي څو قبرونه وپلټي او ساتنه یې وکړي او چیرې چې شوني وي غیر مسلکي کیندنې او د تیر د مستندولو د شواهدو ړنګول ودروي. یوه نړیوال کارپوه څرګنده کړه چې یو ډله ایز قبر چې فکر کیده چې د کمونیست حکومت د ۳۰۰ تنه قربانیانو مړي به په کې ښخ وي په بدخشان کې وموندل شو. د تجربې د نشتوالي له امله، دغه قبر د ځایي خلکو له خوا په ناسمه توګه وکیندل شو چې د عدلي طب شننې یې ناشونې کړې. د یو ډله ایز قبر په سمه توګه ساتنه ډیره مهمه ده، لکه څرنګه چې نوموړي کار پوه زیاته کړه، "موږ ته اړینه ده چې شواهد خوندي کړو، د هغوی له ویجاړیدو څخه مخنیوی وکړو چې دا کار به وروسته ښایي له موږ سره د حقیقت په موندلو کې مرسته وکړي". په یوه هیواد کې چیرې چې د باوري حقیقت موندنې لپاره ډیره لږه هڅه شوې، په ملي کچه

[114] د افغانستان د بشری حقونو خپلواک کمیسیون؛ د عدالت لپاره غږ؛

[115] د مدنی ټولنو اخری راپور، ؛ د انتقالی عدالت او مستند کولو ورکشاپ؛

[116] ایسابل ویسلنګ او ارنلد والورین، را میموری، پریجیدور، د قومی پاکولو لابراتوار، لندن ساقی کتاب پلورنځی ۱۳۸۵، ۱۰۸

[117] د لیکوال مصاحبه د انتقالی عدالت د نړیوال مرکز د استازی سره، د لیندی ۲ کال ۱۳۸۷

[118] د همکاری د هغه تفاهم لیک پر بنسټ منځته راغی چې د یونام، د بشری حقونو د ډاکټرانو او کورنیو چارو وزارت تر منځ په کال ۱۳۸۶کې لاسلیک شو،

[119] د لیکوال مصاحبه د نړیوال کار پوه سره. تر ۱۳۸۷ پورې یوناما او د افغانستان د بشری حقونو کمیسیون د بشری حقونو د ډاکټرانو حضور یې په افغانستان کې تمویل کړي. په دغه کال کې د دغه موسسې مالی وړاندیز د متحده ایالاتو د بهرنیو چارو وزارت له خوا ومنل شو او وروسته له ۱۳۸۸ کال څخه یوناما او د افغانستان د بشری حقونو خپلواک کمیسیون له خوا نه تمویل کیږي.

ښکیلو کسانو ته د داسې یولړ وسایلو برابرول چې له هغې لارې وکولای شي د عدلي طب وړتیاوو ته پراختیا ورکړي او په افغانستان کې د بشري حقونو سرغړونې په نښه کړي، د انتقالي عدالت بنسټیزه برخه جوړوي.

په افغانستان کې د ډله ایزو قبرونو د پلټنو په لار کې ستره ننګونه هغه چاپیریال دی چې په هغه کې په جنګي جرمونو ګڼ شمیر شکمنو کسانو حکومتي جوړښتونه یې تر خپلې ولکې لاندې نیولې دي. د بېلګې په توګه د لیلي ددښتې په یوه ډله ایز قبر کې د ۲۰۰۰ څخه زیاتو بندي طالبانو (افغان او پاکستاني) او همدارنګه شاید څینی د القاعده جنګیالي، ښخ شوي دي، چې په ۱۳۸۰ کال کې د کندز ولایت له نیول کیدو څخه وروسته د متحده ایالاتو ځانګړو ځواکونو او شمالي ټلوالې ته تسلیم شوي وو.[۱۲۰] د بشري حقونو د ډاکټرانو څېړونکو (په یوه ماموریت کې چې د یوناما او د بشري حقونو د عالي کمیشنر د دفتر له خوا تنظیم، او مالي ملاتړ یې شوی ؤ) د ۱۳۸۰ کال د مرغومې په میاشت کې یې دغه ډله ایز قبر وموند او د ۱۳۸۱ کال د غویي په میاشت کې یې هغه وڅېړلو. له هغه وروسته د بشري حقونو د ډاکټرانو کار پوهانو یو بل ۱۵ کسیز ډله ایز قبر وموند، د دغو مړو پر دریو تنو باندې طبي څېړنې وکړې او په ډاګه شوه چې د هغوی مړینه انسان وژنه وه.[۱۲۱]

که څه هم چې بشپړه موندنې هیڅکله هم تر سره نشوې. د جنګي جرمونو لپاره د متحده ایالاتو پخواني سفیر، پایر پروسپر، څرګنده کړه چې په څه ډول د افغان او امریکایي چارواکو د ټینګار له امله د دوی دفتر خپلې څېړنې یې کمې کړې. د بوش اداره په څرګند ډول یې په دې هکله اندیښنه درلوده چې پلټنه به د کرزي حکومت ته به زیان ورسوي.[۱۲۲] دغه ډار هم وو چې ښایي دغه پلټنه به د لیلي په دښته کې د متحده ایالاتو ګډون هم را برسیره کړي. په ۱۳۸۰ کال کې ستر شکمن جنرال عبدالرشید دوستم د سي آی ای د معاش اخیستونکو په لیست کې شامل وو او د هغه ملیشه ډلې د متحده ایالاتو له ځانګړو ځواکونو سره یو ځای په فعالیت بوخت وو. داسې شواهد څرګندوي چې د عامه وژنې پر مهال امریکایي پوځیان هم په صحنه کې موجود وو.[۱۲۳] وروسته په داسې حال کې چې د امریکې د نړیوالو اړیکو مسووله ځانګه (The State Department) په خپل د ۱۳۸۱ کال د بشري حقونو په کلنې رپوټ کې د دې پیښی یادونه وکړه، خو بل هیڅ عمل یې تر سره نه کړ. په ۱۳۸۷ کال کې د بشري حقونو ډاکټرانو څینې کیندنې وموندلې چې ددې څرګندونه یې کوله چې د لیلي د دښتې په ډله ایز قبر کې لاس وهنه شوې او د شواهدو د له مینځه وړلو په هلکه یې اندیښنې څرګندولې.[۱۲۴]

په داسې حال کې چې د واکمنو کسانو له خوا د ډله ایزو قبرونو د پلټنې د فعالینو په وړاندې خنډونه رامینځ ته شوي دوی به څرنګه پلټنې تر سره کړي؟ د بشري حقونو د ډاکټرانو محاسبه شوې تګلاره د هیلې یوه بله سرچینه بلل کیږي. د مدني ټولنې د فعالینو تر څنګ د کورنیو د چارو د وزارت د کارکوونکو روزنه په دغه ډګر کې لومړنی ګام دی چې د ډله ایزو قبرونو د پلټنې په موخه په ټولو برخو کې د خبرو اترو، پوهې او ملاتړ لپاره د دواړو هڅې سره یوځای کوي. د عدلي طب د کار طبعیت داسې دی چې په پرلپسې ډول پر ځانګړو ډله ایزو قبرونو متمرکز وي، په همدې ډول په افغانستان کې د ددې لپاره وړتیا په دې مانا ده چې هرومرو به څینې ډله ایز قبرونه نه کشف شوي او نه سپړل شوي پاتې وي.[۱۲۵] د انتقالي عدالت د نړیوال مرکز یوه استازي استدلال وکړ د هغو تمو له کبله چې د بهیر د کار په اړه دي باید دا په خورا احتیاط سره تر سره شي. اوس مهال د خلکو د تمو او د ډله ایزو قبرونو د موندنې په اړه د دوی د غوښتنو په هکله ډیره لړه پوهه شته.[۱۲۶] یو محاسبه شوی بحث چې د ټولنې بیلا بیلې برخې په کې ګډون ولري د دغو هیلو په تر سره کولو کې به مرسته وکړي او د ډله ایزو قبرونو د پالیسی د موخو په اړه به پوهه رامنځته کړي. په دې توګه د بشري حقونو ډاکټران د ډله ایزو قبرونو په اړه د مدني ټولنې، څارنوالانو، قاضیانو، ملا امامانو او پوهانو سره تر منځ یو بحث هڅوي.[۱۲۷] د افغانستان د څېړنې او ارزونې د اداری "د جګړې د میراثونو " په هکله روانه څېړنه به د ډله ایزو قبرونو د موندنو په اړه د افغانانو غوښتنې او تمې راوسپړي، او هیله کیږي چې د دغې موضوع په اړه بحث سره مرسته وکړي.

په داسې حال کې چې په افغانستان کې به د عدلي طب شواهد به په یو څو پیښو پورې محدود وي، خو مستندول به په پراخه توګه د شاهدانو د شهادتونو د راټولو څخه جوړ وي. په پای کې د مستندولو موخه دا ده چې پاتې شوي کسان په دې وتوانیږي خپل کیسې ووایي او له نورو سره یې شریکې کړي، او په دې هکله چې د جګړې په بهیر کې څه پیښ شوي یو څرګند انځور را مینځ ته کړي. داسې یو انځور جوړ کړي چې وښیی په تېرو جګړو کې څه

---

[۱۲۰] د راپورونو پر بنسټ د جنرال دوستم، چې د دفاع وزارت پخوانی کارکوونکی وو او اوس مهال د کرزی په حکومت کې د مسلح ځواکونو په قومندانی کې د ریس ارکان منصب لری، مشری لاندې ځواکونه په کانتیرونو کې بندیان خفه کړي کله چې دوی یې د کندز څخه شبرغان ته بیول او وروسته هلته دوي خښ شول. وګورئ د بشری حقونو ډاکټران، ؛ د بشری حقونو ډاکټران په افغانستان کې د ډله ییزو قبرونو د ایستلو لپاره د تحقیق غږ کوي.؛ او په دغه ویب پاڼه کې تر لاسه کولای شئ:-http://physiciansforhumanrights.org/library/news-2008-12-12.html

[۱۲۱] د بشری حقونو ډاکټران، ؛ د بشری حقونو ډاکټران په افغانستان کې د ډله ییزو قبرونو د ایستلو لپاره د تحقیق غږ کوي.؛

[۱۲۲] رابین انتقالی عدالت او بشری حقونه په افغانستان کې، ۵-۵۷۴

[۱۲۳] رابین انتقالی عدالت او بشری حقونه په افغانستان کې، ۵-۵۷۴

[۱۲۴] د بشری حقونو ډاکټران، ؛ د بشری حقونو ډاکټران په افغانستان کې د ډله ییزو قبرونو د ایستلو لپاره د تحقیق غږ کوي.؛

[۱۲۵] د نړیوال بحران ډله ، د افغانستان عدلی سمون او انتقالی عدالت،؛۱۳۸۳، ۱۸

[۱۲۶] د لیکوال مصاحبه، د انتقالی عدالت نړیوال مرکز د لیندي ۲۱ کال ۱۳۸۷

[۱۲۷] د لیکوال مصاحبه، نړیوال کار پوه، د لیندي ۱۷ کال ۱۳۸۷.

پيښ شوي. د مستندولو يو منطقي بهير د فعالينو او چارواکو لپاره له تير څخه انکار کول شرمناکه او ستونزمنه کوي.[۱۲۸] سر بيره پر دي، لکه څرنګه چي وارډين او سټيل استدلال کوي، کله چي کيسي ونه ويل شي او تېرې سرغړوني تاييد نه شي، نو کيداى شي چي اجازه ورکوونکى چاپيريال را مينځ ته شي او د اوسنيو مشرانو له خوا د نوروسرغړونو تر سره کيدل به وهڅوي.[۱۲۹]

د مستندولو لپاره يو ډير ښه انتخاب د افغانستان د بشري حقونو خپلواک کميسيون دی چي د بشري حقونو د سرغړونو د پلټني او مستندولو دنده لري.[۱۳۰] په ۱۳۸۳ کال کي د افغانستان د بشري حقونو خپلواک کميسيون د هيواد په کچه يو مشورتي بحث تر سره کړ او په کال ۱۳۸۴ کي "د عدالت لپاره د يوې بلنې" تر سر ليک لاندې يي د هغه بحث رپوټ خپور کړ. د هغوی د مستندولو تر ټولو وروستي پروژې له ۱۳۵۷ کال څخه بيا تر ۱۳۸۰ کال پورې د افغانستان په هر ولايت کي د بشري حقونو سرغړوني يي ترسيم کړي. په دي توګه په ټول هيواد کي د عامو قربانيانو د تجربو پر پراخولو او ددې جرمونو د ترسره کولو د مقصد په هکله چي پرې سترګي نه شي پټيدلای او نه ښنل کيږي ټينګارکيږي دغه ځيرنه دا وړتيا لري چي يو ښتيني بدلون رامنځ ته کړي. پر جګړې يو لنډه کتنه څارنوالانو ته دا اجازه ورکوي چي پلټنه تر سره کړي او له پلټني څخه وړاندي نقشه جوړونه يوه عامه وسيله ګڼل کيږي. په داسي حال کي چي د انتقالي عدالت د نړيوال مرکز يو استازی ټينګار کوي چي دا يواځي يو لومړنی ګام دی او اړينه ده چي په دي هکله چي د نقشه اخيستني پروژه څه کولای شي او څرنګه دا وړاندې کيدلای شي تمې په ريښتيني بنه وساتل شي.[۱۳۱] په افغانستان کي د مستندولو يو لړ نورې د پام وړ پروژې هم په لاره اچول شوي دي. په ۱۳۸۳ کال کي د بشري حقونو د عالي کميشنر دفتر د افغانستان د بشري حقونو د خپلواک کميسيون د سلا مشورو په مرسته يي په افغانستان کي له ۱۳۵۷ څخه تر ۱۳۸۱ کاله پورې د بشري حقونو د سترو سرغړونو او جنګي جرمونو په اړه معلومات، د ملګرو ملتونو د موجودو اسنادو او له هيواد څخه بهر د نورو اسنادو پر بنسټ، راغونډ کړل. داسي انګيرل کيده چي راپورونه به په يوه وخت خپاره شي، ځکه چي د امنيتي دليلونو له امله د ملګرو ملتونو رپوټ هغه څه يي کولای شول چي د افغانستان د بشري حقونو خپلواک کميسيون يي نه شي کولای: ځانګړې پيښي څرګندې کړي، او د جرمونو تر سره کوونکي تشخيص کړي.[۱۳۲] خو د دغي مسالي په اړه د ملګرو ملتونو رپوټ هيڅ کله هم خپور نه شو.[۱۳۳]

د افغانستان عدلي پروژه په افغانستان کي د تېرو جنګي جرمونو په اړه ډير زيات اسناد له ځانه سره لري. په ۱۳۸۴ کال کي دغي پروژې (د سيورو خپرول: جنګي جرمونه او د بشر پر ضد جرمونه: د ۱۳۵۷ -۱۳۸۱) تر سر ليک لاندې يو رپوټ خپور کړ.[۱۳۴] رپوټ يو شمېر مهمي پيښي يي مستندې کړې چي دجرم د ستروالي او يا په جرمونو کي د ښکيلو کسانو د واک پر ګډې د پاتې کيدو له کبله خورا مهمي دي. د بشري حقونو د څار سازمان هم يو لړ نور مستندول يي تر سره کړي دي. پر وينو ككړ لاسونو تر سرليک لاندې د رپوټ ۱۳۳ مخونه د دوو کلونو پرلپسي مطالعی او له ۱۵۰ څخه زياتو عيني شاهدانو، پاتي شوو کسانو او حکومتي چارواکو سره د مرکو پايله ده.[۱۳۵]

زيات شمېر نورو سازمانونو هم د شواهدو د خوندي کولو، او په مبتکرانه توګه د جګړې په اړه د يادونو د ثبتولو په اړه يي کارونه کړې دي. د يوالي او عدالت لپاره بنسټ (FSFJ) هم د ځينو قربانيانو کيسي[۱۳۶] ثبت کړي او د ښځو لپاره د ملګرو ملتونو وجهی صندوقه هم د ټول افغانستان څخه د ښځو له خولو ويل شوي شواهد يي راټول کړي دي.[۱۳۷] د کليد موسسي[۱۳۸] هم د پرانيستي ټولني د انستيتيوت په مالي مرسته د "جنګي جرمونو" تر سرليک لاندې يي يو کتاب خپور کړئ چي د قومندانانو، جنګ سالارانو او بهرنيو ځواکونو له خوا د تر سره شوو جنګي جرمونو په هکله له ۲۵ رپوټونو څخه جوړ شوي دی.[۱۳۹] دغه فعاليتونه نه يواځي په افغانستان کي د تر شوو سرغړونو په مستندولو کي ورزيات شوي، بلکي د قربانيانو په راضي ساتلو کي هم مرسته کوي.

---

[۱۲۸] د ليکوال د مصاحبو پر بنسټ ليدنی د بوسنيا هرزګوينا څخه، د ماستری سند. آيا نړيوال کولای شی جنايتکاران محاکمه کړي او د نوي جګړی وروسته د پخلاينی لپاره لاره خلاصه کړي. په بوسنيا هرزګوينا کي د تېر د اصطلاح ته نږدی کيدل.

[۱۲۹] وردين او ستيل ؛ د کيسو بيانول: د کمبوديا د تجربی څخه افغانستان ته درسونه.؛ د متحده ايالاتو د سولی انستيتيوت د سولی په اړه لنډی خبری، ليندي ۱۳۸۷په دغه ويب پاڼه کي تر لاسه کولای شی.

[۱۳۰] د بشری حقونو ډاکټران، ؛ د بشری حقونو ډاکټران په افغانستان کي د ډله ييزو قبرونو د ايستلو لپاره د تحقيق غږ کوي.؛

[۱۳۱] د ليکوال مصاحبه، د انتقالی عدالت نړيوال مرکز استازی، د لړم ۴ کال ۱۳۸۷

[۱۳۲] ګوسمن، حقيقت موندنه، عدالت او ټيکاو په افغانستان کي. ۲۰

[۱۳۳] ګوسمن،؛په افغانستان کي حقيقت موندنه، عدالت او ټيکاو؛دغه راپور ځکه چاپ نشو چي د دي ډار وو چي د ملګرو ملتونو ځينی کارکوونکي په هغه ګډون ولري او هغه خبری اتری سره کړکيجن کړي چي د زيات شمير ځواکمنو مليشه (د لسمی لوا په ګډون چي سياف ته وفاداره وو) وو د ټولنو سره د بيا يو ځايکولو پروسه کي پلان شوي وو. دوي استدلال وکړ چي ، د يو شرمونکو عمل په ډول، راپور داسی هيلی راپورته کړ چي نه ملګري ملتونه او نه هم حکومت کولای شوای هغه تر سره کړي، په ځانګړی ډول، دوي د هغه کسانو په هکله هيڅ هم نشوای کولای چي په راپور کي د هغوي نومونه راغلی وو.

[۱۳۴] د افغانستان عدلی پروژه ډارونکي سيوری: بشری ضد او جنګي جرمونه: ۱۳۵۷ تر ۱۳۸۱ پوری (کابل افغانستان د عدلی پروژه کال ۱۳۸۵)

[۱۳۵] د بشری حقونو د څار موسسه ؛ په وينو ككړ لاسونه، په کابل او افغانستان کي تېر ناخوالی او د معافيت مشروعيت.

[۱۳۶] د ليکوال مصاحبه د عدلی پيوستون لپاره د موسسی استازی د ليندۍ ۲۹ کال ۱۳۸۷

[۱۳۷] د يونيفيم استازی شخصی تبصره

[۱۳۸] د کليد ګروپ يو غير انتفاعی ډله ده چي د بشری خدمتونو د پراختيا په ډګر کي کار کوي. د کليد ګروپ يوه افغانی رسنی موسسه ده چي ټول ۳۴ ولايتونه تر خپل پوښښ لاند کليد ګروپ يوه افغانی رسنی موسسه ده چي ټول ۳۴ ولايتونه تر خپل پوښښ لاندی لري او د هغوي خپرونی په ګاونډی ايران او پاکستان کي هم ويشل کيږی.

[۱۳۹] د کليد ګروپ استازی شخصی تبصره، د جدی ۲۴ کال ۱۳۸۸، دا په پښتو او دري ژباړل شوی د چاپ ته آماده دی.

که څه هم چې په افغانستان کې سیستماتیک مستندول کوم تیر تاریخ نه لري او لا تر اوسه د مستندولو د غه هڅې په پراخه توګه همغږې نه لري. وارډن اوسټیل استدلال کوي چې په افغانستان کې د جنګي جرمونو مرتکبین هڅه کوي چې دغه تشه د خپل تیر خود پرستانه لر لید سره ډکه کړي.[140] د یاد وړ سند د بښني پریکړه لیک دی، چې په یو ډول یې په ډګر کې د مجاهدینو د جنګیالیو سرغړونې چې یوه سپیڅلې جګړه یې ګڼلې وه تاییدوي[141] نورکسان، د افغانستان د حکومت د لوړو پوړو چارواکو په ګډون، د زیاتو شواهدو د شتون پر خلاف، د تېرو جنګي جرمونو له مسولیت څخه انکار کوي.[142] سر بیره پر دې دافغانستان جګړه په حقیقت کې څو جګړې دي، هرې جګړې څو پړاونه او فعالین درلودل چې د یوې هر اړخیزې کیسې لیکنه ستونزمنه کوي.[143]

نړیوال متخصصین کولای شي د مستند ولو په برخه کې داخلي وړتیا لوړه کړي څو په دې توګه وکولای شي انفرادي مستندول همغږې او د هغوی اغیزمنتیا پیاوړې کړي. د سولې لپاره د متحده ایالاتو انستیټیوټ د یو امریکایي پوهنتون سره یو ځای د مستندولو د معلوماتو د زیرمې (ډیټابیس) کاري چوکاټ جوړوي څو په دې توګه د تېرو جرمونو په اړه معلومات راټول او موخه یې دا ده چې په افغانستان کې د جنګي جرمونو د مستند ولو مرکز رامینځ ته کړي.[144] د دغې پروژې یوه کارکوونکي وویل چې دغه کار به ټول خپاره شوې رپوټونه او نه خپاره شوې مواد لکه د افغانستان د عدلي پروژې ډیټابیس سره یوځای او دا به ډاډمنه کړي چې د ټولو اړوندو پړاوونو جنګي جرمونه تر پوښښ لاندې ونیسي. څرنګه چې دغه مرکز له افغانستان څخه بهر دی نو د حساسو موادو د زیرمې لپاره یو ډاډمن ځای دی. د متحده ایالاتو د سولې انستیټیوټ له بیلابیلو نادولتي سازمانونو سره اړیکه نیسي څو دوی وهڅوي چې له دغه ډیټابیس څخه د هغو خصوصي او کود لرونکو موادو د ساتلو لپاره کار واخلي چې دوی یې غواړي او هم هغه مواد چې دوی یې غواړي شریک یې کړي. کیدای شي دغه مواد د حکومت د هر ډول ارزونې بهیر لپاره ډیر لازمي وي. دا هم د یادولو وړ ده چې له دغه ډول ډیټابیس څخه د بوسنیا په جګړه کې په جنګي جرمونو د تورنو کسانو د محکمې لپاره د رپوټونو او شواهدو د تر لاسه کولو لپاره ګټه اخیستل شوې وه.[145]

یوه بله ننګونه دا ده چې تر هغه وخته چې تورن کسان په ځواک کې پاتې وي، ښایي شاهدان د شهادت ورکولو لپاره لیواله نه وي، کیدای شي د شاهد شهادت هم د باور وړ نه وي. د تجربې د نشتوالي له امله، هغه کسان چې اسناد راغونډوي ښایي په دې ونه توانیږي چې د عیني شواهدو او انګازو تر مینځ توپیر وکړي. چې دا کار په دغه برخه کې د یادو شوو بهیرونو پر لور د حقیقت موندنې او پخلاینې کره توب، اعتماد او مرسته پیچلې کوي. چې یو وار بیا هم نړیوال ملاتړ خورا مهم دی. د ۱۳۸۷ کال د تلې په میاشت کې د متحده ایالاتو د سولې انستیټیوټ د کمبودیا د مستندولو د مرکز (DC-Cam) او د پرانیستې ټولنې انستیټیوټ په ګډه یو پنځه ورځنی روزنیز ورکشاپ جوړ کړ چې په هغه کې یې د افغانستان مهم نادولتي سازمانونه او د نړۍ له ګوټ ګوټ څخه کار پوهان سره راغونډ کړل څو د کمبودیا د تېرو جرمونو د مستندولو هڅې وګوري، د مستندولو د بهیر څخه ښه پوهه تر لاسه کړي او هغه ورته موډلونه او فعالیتونه عملي او تر بحث لاندې ونیسي چې ښایي په افغانستان کې هم وکارول شي.[146]

۳٫۴ د تېر جبران

نړیوال قانون[147] تاییدوي چې یوه جبرانونکي کړنلار د ټولنیز ډله ایز مسوولیت د تاییدولو لپاره یوه مهمه لاره ده چې د قربانیانو پور دی. جبران کولای شي د زیانونو د جبران لپاره بیلا بیلې لارې چارې وکاروي څو فکر، جسمي د ملکیت ، مالي تاوانونه بیا ورکړي، زده کړه، یادونې، د قانون بیا رغونه، معذرت غوښتنه، ان د ښخولو لپاره د یوه عزیز د مړي بیرته ورکول تضمین کړي. [148] په داسې حال کې چې دا شونې نه ده چې قرباني شخص ته رسول شوی زیان په بشپړ ډول جبران شي، او یا هر قربانی ته د رسیدلي زیانونو څخه د را پیدا شوو کړاوونو کچه و ارزول شي، خو د جبران پروګرام کولای شي د ځینو ستونزو د حل لامل شي چې د زیانونو څخه مینځ ته راغلي. د سیرالیون د حقیقت موندنې او بیا پخلاینې کمیسیون په خپل وروستي راپور کې څرګنده کړه چې جبران د ملي باور د رامنځ ته کولو او د بیاپخلاینې د هڅولو لپاره لومړني اسباب دي.[149]

په افغانستان کې د تېرو او اوسنیو جنګي جرمونو جبران په ناسمه توګه ټاکل شوی او پلې شوی او د جبران د یو هر اړخیز پروګرام د رامینځ ته کیدو لامل نه دی شوی. د ساری په ډول، د افغانستان حکومت، ایتلافي ځواکونه او د ناټو مرستندوی هیوادونه د رنګ شوو جایدادونو او ملکي وژنو په اړه د

[140] وردین او ستیل ؛ د کیسو بیانول: د کمبودیا د تجربې څخه افغانستان ته درسونه.؛

[141] د عمومي عفوې د قانون په سریزه کې ویل شوي چې کومه جګړه کې چې د دښمنیو سبب شو، جهاد او مقاومت او د افغانستان د خلکو برحقه جګړه وو چې د دین څخه دفاع کول، د هیواد په تاریخ کې یوه ستره لاسته راوړنه وو او زموږ د ملي افتخاراتو کې راځي.

[142] دوستم مخکې ویلې وو چې په دشت لیلي کې د طالب بندیانو وژنه او خښول غیر عمدي وو د ۲۰۰ کسانو د وژلو ادعا وکړه چې اکثراً د ناروغیو او ټپونو له مړ شویدي.

[143] د نړیوال بحران ډله ، د افغانستان عدلي سمون او انتقالي عدالت،؛۱۳۸۳، ۱۸

[144] د لیکوال مصاحبه، د متحده ایالاتو د سولې انستیټیوت، د لینډی ۱۳ کال ۱۳۸۷

[145] د مدنی ټولنې اخری راپور، د انتقالی عدالت او مستند کولو ورکشاپ د حوت ۲۷ تر ۲۹ کال ۱۳۸۷

[146] وردین او ستیل ؛ د کیسو بیانول: د کمبودیا د تجربې څخه افغانستان ته درسونه.؛

[147] د جبران په بڼه د تاوان حق، غرامت، بیا احیاکول، قناعت او د نه تکرار لپاره ضمانت، بنسټیز اصولونه او د نړیوال قوانیونو د جدی سرغړونو او د نړیوال بشری قانون څخه د تیریو د قربانیانو د تاوان لپاره رهنمود،چې د ملګرو ملتونو د عمومي اسامبلې په۶۰/۱۴۷ نیټه د جدی ۷ کال ۱۳۸۳ پریکړه کې ځای شوي وو.

[148] ورت تایتل، انتقالی عدالت، (اکسفورد نیویارک، د اکسفورد د پوهنتون مطبعه ۱۳۸۰) ۱۳۷.

[149] محمد سوما او کرستین کوریا، ؛په سیرالیون کې د تاوان او د هغه د پلې کولو په اړوند راپور،؛(د انتقالی عدالت نړیوال مرکز ۱۳۸۸)

جبران بيلا بيلې طرحې لري. دا د دې لامل شو څو په دې وروستيو کې د افغانستان د بشري حقونو خپلواک کميسيون د سترې محکمې څخه د بسيا جبران په اړه د نظر غوښتنه وکړي. د انتقالي عدالت نړيوال مرکز څرګنده کړه چې د افغانستان حکومت بايد پر دې ټينګار وکړي چې نړيوال ځواکونه د سترې محکمې احکام رعايت کړي.[۱۵۰] د مالي جبران لپاره يوه بله پاليسي، د کار، ټولنيزو چارو، شهيدانو او معلولينو د وزارت له خوا د شهيدانو د پاتو کسانو او معيوبينو لپاره د تقاعد حقوق دي.[۱۵۱] د معلولينو او پاتې شويو کسانو د منلو شرط دا دی چې د دوی معيوبيت په جګړه پورې اړوند وي. سر بيره پر دې داسې پياوړي ميکانيزمونه نه شته چې د جګړې اړوند مرګ ژوبلې پيښې ثابتې کړي، چې دا کار نه يوازې د درغلو ادعاوو لپاره لار پرانيزي بلکې د ټولنو او چارواکو لپاره د شرايطو د ارزونې بهير لانجمن کوي.[۱۵۲] په همدې ډول دا د پوښتنې وړ ده چې آيا دغه ډول پاليسي د انتقالي عدالت دجبران د پاليسۍ يوه اصلې برخه کيدای شي چې د ټولو قربانيانو د کړاوونو د تاييد په موخه طرحه شوې ده. په داسې حال کې چې دا بايد تاييد شي چې په يوه چاپيريال کې چې زيات شمېر خلک کولای شي ادعا وکړي چې قربانيان دي، د هر حکومت لپاره د جبران يوه هر اړخيزه پاليسي به ډيره ستره ننده وي.

په عمومي ډول حکومت په دې کې پاتې راغلی چې خپل مسووليتونه کوم چې د عمل په پلان کې بيان شوې دي، عملي کړي، څو د افغانانو کړاوونه تاييد کړي. په ۱۳۸۵ کال کې د بشري حقونو د نړيوالې ورځې(د قربانيانو ورځ) پر مهال د ولسمشر کرزي له خوا د عمل د پلان عامه پيل او په نورو کلونو کې د قربانيانو پر حقونو د هغه ټينګار، ټولې سمبوليکې نښې وې.[۱۵۳] په وروستيو کلونو کې د افغانستان حکومت په پراخه توګه قربانيان يې له پامه غورځولي دي او د دوی د کړاوونو د ياد ساتلو سمبوليک نوښتونه ډېر محدود شوې دي. ګڼ شمېر د مدني ټولنو سازمانونو د افغانستان د جنګي قربانيانو د ياد ساتلو د رسمي بهير لپاره يې خپل ملاتړ څرګند کړ. په ۱۳۸۶ کال کې له هغه وروسته چې د بدخشان په ولايت کې يو ډله ايز قبر وموندل شو، ولسمشر کرزي ژمنه وکړه چې هغه ځاي کې به يادګاري ځلی جوړ کړي، خو دا ژمنه هيڅکله هم تر سره نشوه.[۱۵۴] دغه ډول چلند د حکومت د هغو يادګاري ورځو پر خلاف دی چې د مجاهدينو، د افغانستان د اسلامي انقلاب او د احمد شاه مسعود د ورځې په نامه عمومي رخصتي يې اعلان کړي او همدارنګه يې د کابل په مرکز کې د مسعود د ځلور لارې ځلی يې جوړ کړی. د دې پر ځای د قربانيانو د ورځې د ياد مسووليت د افغانستان د مدني ټولنې پر غاړې ته پريووت. په ۱۳۸۷ کال کې د قربانيانو پر ورځ د بدخشان په ولايت کې د کمونيستانو د ډله ايز قبر د په نښه کولو په موخه يو يادګاري ځلی جوړ شو.[۱۵۵] بل کال د افغانستان د بشري حقونو خپلواک کميسيون د لومړي ځل لپاره د جګړې د قربانيانو موزيم يې په بدخشان کې پرانيست. موزيم د لسګونو زرو افغانانو د مرګ يادونه کوي چې په هغه کې د جګړو پاتې شونې، د قربانيانو توټه او وراسته شوې کالي، بوټان، ځولنې، تسبيح او همدارنګه د سلګونو قربانيانو عکسونه او نومونه ځای لري. د موزيم لپاره سيمه د خلکو له خوا ورکړل شوې او په دې بهير کې قربانيان هم ښکيل وو. د افغانستان د بشري حقونو د خپلواک کميسيون يو کميشنر وويل چې په پام کې ده د قربانيانو د ياد ساتلو په موخه ورته کړنه په هرات او کنړ کې هم تر سره کړي.

د انتقالي عدالت نړيوال مرکزڅرګندوي چې د افغانستان د رواني جګړې د قربانيانو د نمانځنې فرصتونه کيدای شي دا ممکنه کړي چې مدني ټولنه د افغانستان حکومت سره په ګډه کار وکړي.[۱۵۶] په داسې حال کې چې دا ډيره مهمه ده څو تاييد شي چې په افغانستان کې د قربانيانو نمانځنې په سياسی خنډونو کې بندې پاتې دي. د جګړې د لاملونو او پايلو په اړوند له يوې هر اړخيزې ارزونې پرته، کيدای ښايي بيلا بيلې ډلې د ياد ساتلو د بيلابيلو سمبوليکو پلانونو سره مخالفت وکړي. که يو ځلی د کمونيستانو د دورې د ظلم څرګندونه کوي، نو د طالبانو د دوري قربانيان به ناراضه شي. دا که مجاهدين وستايي، قربانی شوې قومي لږککی ښايي د هغه مخالفت وکړي.[۱۵۷] هغه فعالين چې په دې ډګر کې کار کوي بايد دغه خبره په ذهن کې وساتي چې که چېرې د نمانځنې سره په سمه توګه چلند و نه شي، نو کيدای شي په ناانډوله توګه يوه ډله پر نور بره کښل ښايي نارضايتي زياته کړي او کيدای شي د سياسي تفرقې د وسيلې په توګه وکارول شي. د اړوندو ټولنو تر منځ د قربانيانو ديو موټي نمانځنې بهير کيدای شي ځينې دغه ناخوښيو په مخنيوي کې مرسته وکړي. سربيره پر دې د انتقالي عدالت نړيوال مرکز په پام کې لري چې د قربانيانو د نمانځنې يو کارپوه را وغواړي څو يوه ارزونه تر سره کړي او په دې هکله چې د قربانيانو د نمانځنې په اړوند څه تر سر کيدای شي فکر وکړي.[۱۵۸]

دا چې د قربانيانو کړاوونه نه تاييد شوي نه پاتې کيږي د ضمانت يو بل مهم اړخ دوی ته يو داسې چاپيريال برابروي چې په هغه کې دوی کولای شي د خپلو غمونو د شريکولو لپاره شبکې پيدا کړي او د نورو قربانيانو سره اړيکه ولري. د مدني ټولنې بيلابيل سازمانونه بالقوه ميکانيزمونه کاروي چې قربانيان وکولاي شي خپل دردونه بيان کړي. ديوالې او عدالت لپاره بنسټ (FSFJ) د افغانستان د قربانيانو لومړنی شبکه ده. دوی په کابل کې د قربانيانو

[۱۵۰] د انتقالی عدالت نړيوال مرکز، ؛د نړيوال دوره يی بيا کتنی لپاره غوښتنی/وړانديزونه؛۵

[۱۵۱] خپواک کار پوه او د افغانستان د ملی پراختيا د ستراتيژی پخوانی مشاور، د ټولنيز سکتور د ساتنی د ستراتيژی د تيارولو د مسؤل شخصی تبصره،کابل د جدی ۲۴ کال ۱۳۸۸

[۱۵۲] نړيوال بانک، د افغانستان د عامه سکتور د تقاعد طرحه: د بحران د مديريت څخه تر هر اړخيز سمون ستراتيژی پوری. ۴۴۴۰۸ ګڼه راپور، د بشری پراختيا څانګه، د جنوبی آسيا سيمه کال ۱۳۸۷

[۱۵۳] د انتقالی عدالت نړيوال مرکز، ؛د نړيوال دوره يی بيا کتنی لپاره غوښتنی/وړانديزونه۳

[۱۵۴] د ليکوال مصاحبه د بشری حقونو د خپلواک کميسيون کمشنر

[۱۵۵] احمد سرداد، د افغانستان د جګړی موزيم د تېرو ناخوالی څرنګندوي؛ اګنس فرانس پرس، د ليندی ۲۰ کال ۱۳۸۸

[۱۵۶] د انتقالی عدالت نړيوال مرکز، د نړيوال دوره يی بيا کتنی لپاره غوښتنی/وړانديزونه؛۴.

[۱۵۷] وردين او ستيل ؛ د کيسو بيانول: د کمبوديا د تجربی څخه افغانستان ته درسونه.؛

[۱۵۸] د ليکوال مصاحبه د انتقالی عدالت نړيوال مرکز استازی. د ليندي ۲۸ کال ۱۳۸۸

درې شوراګانې[۱۵۹] رامنځته کړې. د اوریدونکو ډلې د بیلابیلو شورا ګانو قربانیان په میاشت کې یو ځل سره یو ځای کوي څو د جګړې په اړه خپلې تجربې او کیسې سره شریکې کړي. دغه ډلې قربانیانو ته د خبرو فرصت ورکوي او د جګړې د شرایطو په اړه د دوی د پوهې کچه لوړوي. همدارنګه د یووالي او عدالت عدالت لپاره بنسټ د قربانیانو لپاره د رواني او عصبي ناروغیو د درملنې خدمتونه که څه هم چې په کابل پورې محدود دي وړاندې کوي.[۱۶۰] د (FSFJ) بنسټ دمګړۍ یواځې په کابل کې فعالیت لري، خو غواړي چې دغه شوراګانې نورو ولایتونو ته هم وغځوي او اوس په هرات کې خپل دفتر فعالوي، په پام کې ده چې په مزار شریف کې هم یو دفتر پرانیزي.[۱۶۱] د افغانستان د بشري حقونو خپلواک کمیسیون (د یوناما سره په ګډه) په ټول هیواد کې د قربانیانو د شبکو جوړول هڅوي او په دې وروستیو کې په کابل، بامیانو او جلال آباد کې د قربانیانو د شپږو ډلو په رامنځته کولو کې یې مرسته کړې او د دې ډلو شمیر یې شپږو ته رسولی دی. د افغانستان د بشري حقونو د خپلواک کمیسیون یو استازی چې له نږدې نه په دغه کار کې ښکیل دی څرګنده یې کړه: د بامیان د ولایت د یکاولنګ په ولسوالی کې د قربانیانو په ډلو کې د غړیتوب لپاره لیوالتیا مخ په زیاتیدو ده، چې دغړو شمیر یې په ټولنیزه توګه کې ۱۰۰ تنو ته رسیږي، او په ورکشاپونو کې د خلکو زیات ګډون د دغو ټولنو او موسسو د شهرت ښکارندوی دی. نوموړې ځواب ویونکې زیاته کړه، ”که څه هم چې موږ لا تر اوسه په لومړي پړاو کې یو، خو موږ کولای شو د رامنځته شویو ټولنو ښه اغیزه د یکاولنګ پر خلکو باندې ووینو“. په ټول افغانستان کې د قربانیانو د مالي او لوژستیکي ملاتړ لپاره له پر له پسې هڅو سره باید مرسته وشي.

د افغانستان د بشري حقونو او ډیموکراسۍ سازمان په کابل کې له قربانیانو سره کار کوي، د تیر سره د معاملې په موخه هنري او دودیز کړندودونه کاروي څو په دې توګه د بشري حقونو او انتقالي عدالت مسألې راوسپړي. نوموړی سازمان هیله مند دی چې د انتقالي عدالت او تیاتر ترمنځ اړیکه پیاوړې کړي، او په عین وخت کې د افغانستان د قربانیانو لپاره د خبرو کولو فرصت برابرکړي او د افغانستان د تیرو او اوسنیو غمیزو سره د چلند او بنسټیز حل لپاره لارې چارې راوسپړي.[۱۶۲] د هغوی د کار یوه بیلګه د انتقالي عدالت د نړیوال مرکز په مرسته د AH-7808 ننداره وه. دغه ننداره چې د یوناما او د افغانستان د بشري حقونو د خپلواک کمیسیون له خوا یې ملاتړ شوی، د ښځې د میراث په هکله غبرګون هڅوي، لومړی ځل په ۱۳۸۷ کال کې په هیواد کې نندارې ته وړاندې شوه او د نړیوالو رسنیو پام یې ځان ته را واړوه [۱۶۳] د دغه نندارې ډایرکټر، هاجلمر جفری- ایکهورن څرګنده کړه چې د افغانستان د بشري حقونو او ډیموکراسۍ سازمان دغه ننداره یې یو ځل بیا نندارې ت وړاندې کړه ځکه چې: ” په ریښتیا سره دغه ننداره او د بحث لپاره د چاپیریال رامینځ ته کیدل د قربانیانو له خوا وستایل شول.“

قربانیانو هم په رسنیو کې د خپلو کړاوونو لپاره لارې موندلې. د یووالي او عدالت لپاره بنسټ د پرانیستي ټولنې د انستیتیوت په ملاتړ، په یوه افغانی ورځپاڼه کې د جګړې د قربانیانو د کیسو یوه لړۍ خپروي.[۱۶۴] دغه د کیسو لړۍ د تخار او کندز د راډیوګانو له لارې هم خپریږي.[۱۶۴] د افغانستان د ملي ګډون ټولنه (ANPA) د افغانستان د بشري حقونو د خپلواک کمیسیون په مرسته هره اوونۍ درې راډیویي پروګرامونه خپروي، چې د قربانیانو کیسی او په نورو هیوادونو کې د انتقالي عدالت تجربه او مفهوم راسپړي. وروسته دغه خپرونې د اف ایم راډیو له ۴۰ څخه زیاتوځایي سټیشنونو ته هم خپریږي.[۱۶۵] د کلید ګروپ په منظم ډول د بشري حقونو سرغړونې او جنګي جرمونه په خپله مجله کې تر پوښښ لاندې نیسي. د ۱۳۸۸ کال په پیل کې د کلید راډیو یو ګردی میز رابللی ؤ، چې په هغه کې انتقالي عدالت او د جنګي جرمونو مسألې تر بحث لاندې ونیول شوې.

د پورته یاد شوو نوښتونو سره سره افغان رسنۍ د انتقالي عدالت د مسألې په اړوند په پراخه توګه چوپه خوله پاتې دي او د څیړنې، پوهې او خلکو ته د جګړې په دوران کې د ملت د تجربو په اړوند د معلوماتو ورکولو په برخه کې یې وړتیا ډیره محدوده ده. یوه نړیوال ځواب ویونکې په ډاګه کړه چې د افغانستان په شرایطو کې رسنیو ته لاس رسي لا تر اوسه هم مدني ټولنې لپاره خورا ستونزمنه ده. د کلید او د متحده ایالاتو د سولې د انستیتیوت تر منځ د رسنیو د وړتیا د لوړولو وروستۍ همکاري په دې برخه کې مرسته کولای شي. د دې پروژې ټولیزه موخه دا ده چې نوې رامینځ ته شوې افغان رسنۍ خلکو ته د بشري حقونو د سرغړونو، انتقالي عدالت په هکله د معلومات ورکولو په برخه کې پیاوړې کړي او د څیړنې،پلټنو ،خپرونو او ویشلو له لارې د ښښې ته د پای ټکی کیږدي. د دغه کار له ترسره کولو څخه موخه دا ده چې د روانو او تیرو جګړو تاریخي ریکارډ لا نور هم پراخ کړي.[۱۶۶] رسنۍ کولای شي د تیرو جرمونو په اړه د حقیقت په رسولو او د قربانیانو په پیاوړې کولو، او هغوی ته د غږ د پورته کولو او ټول هیواد ته د هغوی د کړاونو د رسولو په برخه کې مهمه ونډه ولوبوي. نړیوال فعالین ټینګار کوي چې پورته یاد شوې فعالیتونه یو زیری ورکوونکی پیل دی او په دغو برخو کې به نورې روزنې هم تر سره شي.

---

[۱۵۹] شورا په کلی د مشرانو څخه تشکیل شوي ډلی ته ویل کیږی.

[۱۶۰] د لیکوال مصاحبه د عدالت د پیوستون لپاره د موسسی استازی.

[۱۶۱] د لیکوال مصاحبه د عدالت د پیستون لپاره د موسسی استازی، کابل د لیندي ۲۹ کال ۱۳۸۸

[۱۶۲] خداد بشارت، د افغانستان د بشری حقونو او دیموکراسی د موسسی مشر، شخصی تبصره، ۲۴ لړم کال ۱۳۸۸

[۱۶۳] د نورو معلومات لپاره وګورئ، ایملی وینتربوخم،؛ د جګړي ارواح؛ افغان ننداره، ۶۲ لیندي کال ۱۳۸۸

[۱۶۴] د لیکوال مصاحبه د عدالت د پیوستون د موسسی استازی، کابل د لړم ۲۷ کال ۱۳۸۸

[۱۶۵] د لیکوال مصاحبه، د بشری حقونو د خپلواک کمیسیون کمشنر.

[۱۶۶] د متحده ایالاتو د سولی انستیتیوت استازی، شخصی تبصره.، د جدی ۲۲ کال ۱۳۸۸

۵. پایله: مخ په وړاندې کتل

د جګړې د پای ته رسولو په بحثونو آن د جګړې وروسته اجنډا کې د قربانیانو اړتیاوې د لومړیتوبونو د لیست په پای کې راځي. څرنګه چې د انتقالی عدالت نړیوال مرکز څرګندوي، د قربانیانو ډله هغه اغیزه چې په بحث کې اړوندې خواوې یې باید ولري نه یې لري، او سر بېره پر دې، ښایي دوی د ثبات لپاره یو ستر ګواښ و نه بلل شي. دم ګړی او په اوږد مهال کې، په هیواد کې د اعتماد د رامنځته کولو لپاره د جګړې نه وروسته اجنډا کې د قربانیانو او د هغوی حقونو ته په بشپړ ډول ځای ورکول ډېره اړینه ده. د قربانیانو اړتیاوو ته ځواب ویل، د دواړو، قانون او اخلاق له نظره، همدارنګه د ستراتیژیک ارزښت له پلوه، د اوږد مهالو سیاسي ګټو او د تلپاتې سولې د رامنځ ته کولو لپاره خورا ارزښتناکه ده.[۱۶۷] په حقیقت کې، دا څرګنده ده چې په افغانستان کې د قربانیانو اندیښنو ته نه پاملرنه، د روانې بښنې سره د مبارزې کمزورتیا د بلواګرۍ سره مرسته کوي.[۱۶۸]

دغه سند ځینې هغه هڅې څرګندوي چې د یو لړ افغان او نړیوالو سازمانونو له خوا د تېر وخت ته د رسیدګۍ سره د مرستې په موخه په لاره اچول شوې دي. "انتقالی عدالت" د یوه هیواد لپاره د تېر میراث سره د معاملې په موخه یو لړ بهیرونه په ځان کې رانغاړي. که څه هم شرایط استثنایي دي خو د انتقالی عدالت میکانیزم او یا میکانیزمونه باید حقیقت څرګند کړي. په افغانستان کې اکثراً د انتقالی عدالت په اړه ناسمه پوهه موجوده ده او دا مفهوم ترې اخیستل شوی چې یواځې د جنایي مسولیتونو پوښتنو ته رسیدګي کوي.[۱۶۹] په داسې حال کې چې جنایي عدالت تل شونی او یا آن د غوښتنې وړ نه دی، پرېکړه کوونکي او خلک باید د موجود وضعیت لپاره د یو لړ ممکنه انتخابونو په اړه خبرتیا ولري، پرته له دې چې د معافیت په اړه ټینګار وشي.[۱۷۰]

کومې پالیسیګانې چې د تېر وخت سره د مقابلې او د تیر د جبران په هکله کار کوي، کیدای شي د خلکو سره د جګړې او تاوتریخوالې سره د توافق په برخه کې مرسته وکړي. د پیرو او بوسنیا په څیر نورو هیوادونو کې، چې په دې نه پوهیدل چې د دوی له عزیز سره څه شوي، د تېر وخت سره د معاملې په لاره کې د خلکو او په همدې توګه د بیا پخلاینې په لار کې د یوه هیواد د ورتیا په وړاندې د ستر خنډ په توګه وپیژندل شو.[۱۷۱] دا ډېره مهمه ده چې نړیواله ټولنه او په ځانګړې ډول د افغانستان حکومت په افغانستان کې د ډله ایزو قبرونو د موندولو او ساتنې او خوندیتوب په برخه کې د بشري حقونو له ډاکټرانو سره مرسته وکړي. د ډله ایزو قبرونو ړنګول د نورو کیندونو او موندنو مخه نیسي، چې نه یواځې د هر کس پر ټپونو د مرهم ایښودلو لپاره اړینه ده، بلکې د تېرو جرمونو په هکله د حقیقت موندنو سره هم مرسته کوي. د مستندولو او د شواهدو د راټولولو او ساتلو په برخه کې د افغانانو د وړتیا په لوړولو کې مرسته دا تضمینوي چې که چیرې او یا هرکله چې افغانان په خپله پرېکړه وکړي چې څه باید وکړي نو دا معلومات به ورک نه وي. په داسې حال کې چې دا د افغانستان د حکومت مسؤلیت دی چې د افغانستان د جګړې د قربانیانو کړاوونه تایید کړي، کیدای شی مالی او مادي تاوانونه، د سترو مالي پایلو له امله، دوام وموميي، او په حقیقت کې کیدای شي دا د جرم د منلو په توګه وانګیرل شي. که څه هم سمبولیکي نښې نښانې لکه د قربانیانو د نمانځنې رسمي ورځې کیدای شي قربانیانو ته دا ښایي چې د دوی تجربې نه دي هېرې شوې. د انتقالي عدالت د همغږۍ د ډلې استازي د مرکو پر مهال په دې هکله چې د افغانستان حکومت په رسمي توګه د قربانیانو د کړاوونو د تایید فرصتونه یې له پامه غورځولي خپله نا هیلي یې څرګنده کړه. په داسې حال کې چې دا نور ټول بهیرونه هم کمزورې دي او ملاتړ ته اړتیا لري.

دا ډېره مهمه ده چې نړیواله ټولنه د هغو سازمانونو په پراختیا کې خپلو مرستو ته دوام ورکوي کوم چې د انتقالي عدالت په اړه کار کوي. د مدني ټولنې د وړتیا د لوړولو لپاره همغږې هڅې په ځانګړي ډول د انتقالي عدالت د همغږۍ ډله، څو د انتقالی عدالت څخه په اغیزمنه توګه ملاتړ وکړي، کیدای شي په ځواک کې شتو کسانو ته د قربانیانو د غږونو رسول تضمین کړي. په کابل کې د میشتو سازمانونو جغرافیایي پراختیا او په ولایتونو کې د نورو ډلو د رامنځته کولو سره مرسته کولای شي د هیواد په کچه د انتقالي عدالت د ارزښت په اړه پوهه رامنځته کړي. یوه پیاوړې، فعاله او ملی مدني ټولنه کولای شي د حساب ورکونې پالیسي ګانې وهڅوي او د بښنې پراخیدل د حکومت لپاره ستونزمن کړي.

دا مهمه ده چې یو بل حقیقت هم په ډاګه شي: په داسې یو چاپیریال کې چې د انتقالي عدالت د هرې بڼې سره مخالفت کیږي، هر ډول نوښت، مهمه نه ده چې په څه ډول تر سره کیږي، هڅه او هاند به وکړي. په پای کې د تیر سره د معاملې د یو بنسټیز بهیر لپاره، د سیاسي مشرتابه او ادارو پر شاملیدو هم ټینګار وشي. نړیواله ټولنه چې په نورو هیوادونو کې د انتقالي عدالت ارزښت یې تایید کړئ دی، او د خپلو نړیوالو تړونونو پر بنسټ اخلاقی او حقوقی مسؤلیت لري چې دا ډاډ منه کړي چې د افغانستان حکومت هغه په ملیونونو عادي افغانان چې کړاوونه یې ګاللي او لا تر اوسه هم د جګړې له امله کړاوونه ګالي هېر کړي نه دي.

---

[۱۶۷] محمد سوما او کرستین کوریا، ؛په سیرالیون کې د تاوان او د هغه د پلی کولو په اړوند راپور،؛(د انتقالی عدالت نړیوال مرکز ۱۳۸۸)

[۱۶۸] لیدویج وګورئ؛ په افغانستان کې او د یاغیتوب سره مبارزی: یوه ورک شوي اړیکه،؛د قومی اړیکو دفتر،؛د اروزګان ټولینز۔ سیاسی ارزونه ۱۳۸۶ ـ ۱۳۸۸ او توماس رتینګ ؛د افغانی یاغیتوب بعدونه؛

[۱۶۹] دغه موندنی په افغانستان کې د ملی فعالینو سره د مصاحبی په ترڅ کې لاسته راغلی دي.

[۱۷۰] مانی ۲۶

[۱۷۱] د بوسنیا په اړوند د نورو معلوماتو لپار ویسیلنګ والیورین او د پیرو په اړه لیزا مګاریل او لیونارډو فیلین وګورئ؛د جقیقت موندنی مشروعیت:د پیرو په انتقالی دوره کې جنایی عدالت؛ د انتقالی عدالت نړیوال مرکز ۱۳۸۶ په دغه ویب پاڼه کې د لاسرسی وړ دی:http://www.ictj.org/static/Americas/Peru/Legacyoftrugh.eng.pdf

لازمه ده چې د قربانیانو غږ. بیا بحث ته راوړل شي او د دوی اړتیاوې تایید شي. د افغانانو د ربښتینو غوښتنو او اړتیاوو د درک په هکله لا نورې پوهې ته هم اړتیا ده. د افغانستان د څیړنې او ارزونې د ادارې څیړنه هیله منده ده چې د دې پوهې په پراختیا کې مرسته وکړي او پالیسي جوړونکو ته دا معلومات ورکړي چې افغانان په خپله د "عدالت"، "بیا پخلاینې "او "سولې" څخه یې کوم مفهوم اخیستی دی. یو شی روښانه دی: د وړاندې تګ لپاره د لارو تشخیصول نه یوازې د هغو افغانانو او نړیوالو فعالینو سره چې په واک کې دي بلکې د افغانانو د پراخو ټولنو سره دوامدارې سلا مشورې ته اړتیا لري.

څرنګه چې ښکارې ښایي پالیسي جوړونکي د څو لسیزو جګړو وروسته، تېر وخت له پامه وغورځوي او په دې ډول په افغانستان کې د بښنې میراث ته د رسیدګی ناکامي به په دغه هیواد کې له روانو شخړو سره مرسته وکړي. انتقالی عدالت یوازې تېرو جرمونو ته رسیدګي نه بلکې له پر له پسې معافیت سره هم چلند دی کوم چې د حکومت مشروعیت ته یې زیان اړولی او د بلواګرۍ سره د مبارزې او د حکومتدارۍ په وړاندې سترخنډ دی. د بن له تړون څخه کابو ۹ کاله وروسته چې افغانستان باید مخ په وړاندې تللی وای، یوازې باید د نورو هیوادونو تجربو ته و نه کتل شي او باید خپل تاریخ ته هم وګوري. د تېر سره چلند او د اوس مهال سره د هغه د اړیکې ارزښت باید د افغانستان د راتلونکې په اړه په ټولو بحثونو کې په پوره دقت سره په پام کې ونیول شي.

د دغې خپرونې نسخې د افغانستان د څېړنې او ارزونې د ادارې له دفتر څخه په وړيا توګه تر لاسه کولاي شئ:

د افغانستان د څېړنې او ارزونې اداره

د ګل پلورلو سړک (د واټ څنګ)   نوی ښار

کابل، افغانستان

ټليفون: +۹۳ (۰) ۷۹۹ ۶۰۸ ۵۴۸

برېښناليک: areu@areu.org.af

برېښنا پاڼه: www.areu.org.af